

**BATMAN ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TARİH ANABİLİM DALI**

YÜKSEK LİSANS TEZİ

**MEMLÛKLARIN
GÜNEYDOĞU ANADOLU'DA BIRAKTIĞI
MİMARİ İZLER**

**HAZIRLAYAN
Zeynep Mehlika EKİCİ**

**DANIŞMAN
Yrd. Doç. Dr. Abdullah Mesut AĞIR
BATMAN 2013**

ÖZET

1250-1517 yılları arasında Mısır ve Suriye'de hükmeden ve devlet sistemi bakımından dünya çapında bir orijinaliteye sahip olan Memluk Devleti, Ortaçağ Türk-İslam devletleri arasında müstesna bir öneme sahiptir. Ayrıca hükümdarlıklarını neredeyse yarım asır sürdürmeleri de Memlûk'u tarihte önemli kılmaktadır. Böyle güçlü ve uzun dönemli bir devletin, elbette sanat alanında bıraktığı eserleri de çeşitlidir ve kaçınılmaz şekilde şahsına münhasırdır. Memlûkların el yazmaları, günlük kullanılan eşya üretimi, mimari alan ve süsleme tekniklerine kendi karakterlerini yansıttıkları bilinmektedir. Özellikle mimari alanda hem yapım hem de bezeme tekniklerinde Memlûk imzası sayılan birçok özellik bulunmaktadır.

Memlûklar'ın en ihtişamlı eserleri başkentlerinde yani Kahire'dedir. Ancak sınırlarını genişlettikçe ulaşılan şehirlerde de mimari doku üzerine varlıklarını nakletmeyi başardıkları görülmektedir. Sultan Melik ez-Zahir Rükneddin Baybars el-Bundukdari döneminde Memlûk bugün ki Kayseri sınırlarına kadar ulaşmayı başardı. Bugün ki Güneydoğu Anadolu, parçalanmalar başlayana ve nihayetinde Osmanlı Devlet'i tarafından kendi topraklarına dahil edilene kadar Memlûk Devleti'ne aitti. Tahta geçen sultanlar, Memlûk Devleti sınırları içindeki her şehirde olduğu gibi Güneydoğu Anadolu'daki şehirlerde de tahrip olan kale, cami, medrese gibi mimari yapıları onardı veya kendi isimlerine ait yeni yapılar inşa etti veya kullanım eksikliklerine göre bazı kalelere ekleme yaptı. İşte mimarideki tüm bu gelişmeler esnasında Memlûklar kendilerinden bir izi bu yapılarda bırakmayı başardı.

Güneydoğu Anadolu'da Memlûk Devletine ait üç şehirde; Gaziantep, Şanlıurfa ve Adıyaman, mimari eserler bulunmaktadır. Bu yapılara ait özelliklerin Memlûklara ait olup olmadığı mimari yapı ve bezemelerden anlaşılmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Memlûklar, Memlûk Sanatı, Güneydoğu Anadolu'da Memlûk Devleti, Memlûk Devleti Mimarisi

ABSTRACT

Mamluk State, which governed Egypt and Syria between the years 1250-1517 and had a worldwide governing system originality, is very important between middle age Turkish- Islam states. Besides, Mamluk state had almost a half century sovereignty. Because of these reasons, the state became important in the history. The powerful and long lasting Mamluk state left various specific and artistic pieces behind. Manuscript, daily used good, architecture and ornament technic of Mamluks reflected its own specific character. Especially, Mamluks affected architectural decorations and constructions.

The most glorious Mamluk constructions were in its capitol, Cairo. After the state broadened its borders, it affected architectural structure of other cities. During the reign of the Sultan *El Melik Ez Zahir Rukneddin Bibers El Bunducdari*, Mamluk state expanded its borders near Kayseri. Mamluk state ruled over South-east Anatolia until the territory was governed by the sovereignty of the Ottoman Empire. The Sultans who reigned the Mamluk state contributed the renovation of destroyed castles, mosques and madrasahs. Furthermore, they made a profound contribution to the construction of buildings which was called their names. Besides, they renovated and constructed castles. Mamluk state managed to leave their cultural heritage on these buildings.

Various architectural buildings exist in Gaziantep, Sanliurfa and Adiyaman which belonged to Mamluk state. Mamluk architectural structure and decorations can be seen on these buildings.

Keywords: Mamluks, Art of Mamluks, The Mamluk State in South-east Anatolia, The Architecture of Mamluk State.

ÖNSÖZ

Birçok uygarlık ve devlete ev sahipliği yapan Güneydoğu Anadolu, Memlûk Devleti'ne ait izleri de tarihi dokusunda saklamaktadır. Bu doğrultuda, güçlü siyasi tarihe ve sanata sahip olan bir devletin ülkemiz sınırları içinde nasıl etkiler bıraktığını araştırma fikri bize tez konusunu da oluşturacak bu teze yönlendirdi. Ayrıca yaptığımız literatür taramasında sadece üç ilde var olan Memlûk eserlerini bir arada toplayan herhangi bir yazılı kaynağa rastlayamadık. Böylece hem bulunduğumuz bölgede yer alan Memlûk izlerini araştırmak hem de sadece Güneydoğu Anadolu'daki üç şehirde yer alan eserleri bir araya getirmek amacıyla tezimizi hazırladık. Özellikle tarihi yerleriyle bilinen Güneydoğu Anadolu'muzda Memlûklara ait mimari eserlerin bazıları hâlâ tüm ihtişamıyla bizi yaşanan o yıllara götürmektedir. Bu yüzden Memlûk siyasi tarihini araştırmak ve sonrasında Güneydoğu Anadolu'da bıraktığı eserleri belirlemek gerektiğini düşündük.

Memlûk Devleti'ni iki bölümde incelemek; bizler için Memlûk Sultanlarını tanıtmak ve siyasi tarihi kronolojik sırada takip etmek amacıyla daha verimli olacaktır. Bu yüzden tezimizin birinci bölümünde literatür taramasıyla elde edilen kaynaklar kullanılarak, Bahri ve Burci Memlûklar olmak üzere iki grupta Memlûk siyasi tarihi ele alındı. İkinci bölümünde ise Güneydoğu Anadolu'nun tanımı ve yerinde araştırılan üç ildeki Memlûk mimarisine değinildi. Üçüncü bölüm olan sonuç ve değerlendirme kısmında da bahsi geçen illerdeki eserlerin Memlûklara ait olduğuna dair bilgilere yer verildi. Tezimize resimler ile görsel katkı sağlamaya çalıştık.

Batman Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı Yüksek Lisans Tez Tezi olarak hazırladığımız bu çalışmada katkısı olan herkese burada teşekkürlerimi bir borç bilirim; öncelikle bana mimari araştırmaları sevdiiren, hiçbir desteğini benden esirgemeyen Batman Üniversitesi Rektörü kıymetli babam Prof. Dr. Abdüsselam ULUÇAM'a, emekleri olan tüm bölüm hocalarıma, özellikle danışman hocam Sayın Yrd. Doç. Dr. Abdullah Mesut AĞIR'a, Yüksek Lisans ders döneminde emeği olan Sayın Doç. Dr. Mehmet Emin ŞEN'e, Şanlıurfa iline dair bilgilerini ve

eşsiz katalogunu bizden esirgemeyen Sayın Prof. Dr. A. Cihat KÜRKCÜOĞLU'na, Memlûk Mimarisi hakkında destek olan Sayın Prof. Dr. A. Ali BAYHAN'a ve her zaman yüksek lisans tez dönemimizi bitirmek için bizi yüreklendiren Enstitü Müdürümüz Sayın Yrd. Doç. Dr. Muammer ULUTÜRK'e, yüksek lisans eğitimim ve tez hazırlama dönemim boyunca sabırla başarılı sonuç elde etmemi bekleyen değerli eşim Muhyeddin EKİCİ'ye sonsuz şükranlarımla.

Zeynep Mehlika EKİCİ

BATMAN / 2013

İÇİNDEKİLER

ÖNSÖZ	i
ÖZET	ii
ABSTRACT	iii
KISALTMALAR	viii
GİRİŞ	1

I.BÖLÜM

A) MEMLÛKLARIN SİYASİ TARİHİNE GENEL BAKIŞ 5

a) Bahri Memlûklar.....5

- 1) El-Melik el-Mu‘izz ‘İzz ed-Dîn Aybek.....6
- 2) El-Melik el-Mansûr Nûr ed-Dîn Alî6
- 3) El-Melik el-Muzaffer Seyf ed-Dîn Kutuz.....6
- 4) El-Melik ez-Zâhir Rukn ed-Dîn Baybars el-Bundukdârî.....8
- 5) El-Melik es-Sa‘îd Nâsır ed-Dîn Muhammed Berke Kağan b. Baybars.....8
- 6) El-Melik el-‘Âdil Bedr ed-Dîn Sülemiş b. Baybars.....10
- 7) El-Melik el-Mansûr Seyf ed-Dîn Kalavun.....10
- 8) El-Melik el-Eşref Salâh ed-Dîn Halîl b. Kalavun.....11
- 9) El-Melik en-Nâsır Nâsır ed-Dîn Muhammed b. Kalavun (I. Saltanatı).....12
- 10) El-Melik en-Nâsır Nâsır ed-Dîn Muhammed b. Kalavun (III. Saltanatı).....12
- Kalavun Oğul ve Torunları.....12

b) Burci Memlûklar.....	13
1) El-Melik ez-Zâhir Seyf ed-Dîn Berkuk.....	14
2) El-Melik en-Nâsır Zeyn ed-Dîn Ferec b. Berkuk (I.veII.Saltanatı).....	15
3) El-Melik el-Mansûr ‘İzz ed-Dîn ‘Abd el-‘Azîz b. Berkuk.....	16
4) El-Melik el-Mueyyed Seyf ed-Dîn Şeyh el-Mahmudî.....	16
5) El-Melik el- Eşref Seyf ed-Dîn Barsbay.....	17
6) El-Melik ez-Zâhir Seyf ed-Dîn Çakmak.....	18
7) El-Melik el- Eşref Seyf ed-Dîn İnal.....	18
8) El-Melik ez-Zâhir Seyf ed-Dîn Hoşkadem.....	19
1467-1468 Yılları Arası Tahtaki Sultanlar.....	19
9) Melik el- Eşref Seyfeddin Kayıtbay.....	20
10) Yılları Arası Tahtaki Sultanlar.....	21
11) Melik el-Melekü'l Eşref Kansu Gavri.....	21

II.BÖLÜM

A) GÜNEYDOĞU ANADOLU.....	22
B) MEMLÛK SANATI, MİMARİSİ ve GÜNEYDOĞU ANADOLU'DAKİ ESERLER	
a) Şanhurfa Tarihi ve Memlûk Eserleri.....	25
1. Urfa Kalesi.....	28
2. Birecik İlçesi ve Memelûk Eserleri.....	31
2.1. Birecik Kalesi.....	32
2.2. Birecik Kalesi Dış Surları.....	36
2.3. Birecik Kalesi Sur Kapıları.....	38
2.4. Urfa Kapı.....	41

2.5. Meçan Kapı	45
3. Birecik Ulu Camii.....	49
4. Birecik Çarşı Camii.....	54
5. Kule Mescidi.....	59
6. Alaburç Mescidi (Meydan Kapısı).....	63
7. Çekem Mahallesi Mescidi ve Türbesi.....	68
8. Harran ve Harran Kalesi.....	73
9. Çimdin Kale (Şemdin Kale).....	76
b) Gaziantep Tarihi ve Memlûk Eserleri.....	78
1) Gaziantep Kalesi.....	80
2) Araban Kalesi.....	87
3) Eyüpoğlu Camii.....	93
4) Kilis Ulu Camii.....	96
c) Adıyaman Tarihi ve Memlûk Eserleri.....	97
1) Yeni Kale (Kâhta).....	99
2) Besni Kalesi.....	104
3) Besni Ulu Camii.....	107
4) Besni Çarşı Camii.....	113
5) Kutlu Doğmuş Camii (Eski Kâhta).....	117
SONUÇ&DEĞERLENDİRME.....	119
BİBLİYOGRAFYA.....	122
EKLER.....	128

TEZ ONAY SAYFASI

.....tarafi
ndan hazırlanan
“.....
.....” adlı tez çalışması aşağıdaki jüri tarafından oy birliği/oy çokluğu
ile BATMAN Üniversitesi
.....Fakültesi.....A
nabilim Dalı'nda **YÜKSEK LİSANS TEZİ/DOKTORA TEZİ** olarak kabul
edilmiştir.

Danışman :

Eş Danışman :

Jüri Üyeleri :

İmza

...../...../.....

Yrd.Doç.Dr. Muammer ULUTÜRK
Enstitü Müdür V.

KISALTMALAR

c.	Cilt
T.T.K.	Türk Tarih Kurumu
İ.A.	İslam Ansiklopedisi
s.	Sayfa
a.g.e.	Adı geçen eser
a.g.m.	Adı geçen madde
say.	Sayı
T.D.V.	Türk Diyanet Vakfı
T.A.	Türkler Ansiklopedisi
Çev.	Çeviren
t.y.	Basım Tarihi Yok
y.y.	Yayın Yeri Yok

GİRİŞ

Memlûk Arapça kökenli bir kelime olup ıstılâhi manası itibariyle “harplerde esir düşen veya tüccarlardan satın alınarak köle olan beyaz insan”ı ifade eder.¹ Bu beyaz köleler, sultanlar tarafından tüccarlardan satın alınarak kendi özel birliklerine dahil edilirdi. Ancak sadece sultanlar değil ümera da Memlûk satın alarak bunlardan istifade ederdi. Bir Memlûk’un dış görünüşü satın alınmasında belirleyici bir rol oynamaktaydı. Ayrıca, Memlûk olmanın da üç şartı vardı: Birincisi; Müslüman bir aileye mensup olmamak, ikincisi; Memlûk sınırları dışında doğmuş olmak ve üçüncüsü; küçük yaşta satın alınmış olmaktı.² Bu üç özelliğe sahip olan Memlûklar tibâk denilen askeri okullarda çok disiplinli askeri ve dini eğitimden geçerd. Eğitimlerini başarıyla tamamlayanlar azatlık belgelerini almaya hak kazanırdı. Bu sıkı eğitimden geçen Memlûklar, kişisel başarılarını da ispatladıkları zaman esas orduya dahil edilirdi. Savaşta başarılı olmalarını sağlamak için de sultan tarafından vilayetlere saltanat nâibi olarak atama sözü verilirdi. Özellikle Mısır ve Suriye’de olması muhtemel darbe girişimlerine ve iç isyanlara karşı Memlûklar sultanların iktidarının bir teminatı gibiydiler. Sultanlar bunların eğitimleriyle bizzat ilgilenir, onların yetişmesinde hiçbir fedakârlıktan kaçınmazdı. Kendi ordusuna dahil edilen Memlûklar, yerel halk ile karışmasını diye Türk cariyelerle evlendirilirdi. Bu evliliklerden dünyaya gelen ikinci nesil Memlûklara, “evlâd en-nâs” veya “ebnâ’ en-nâs” adı verilmekteydi.³

Memlûk adı zikredildiğinde akla hemen Mısır gelmektedir. Çünkü Memlûk Devleti’nin kuruluşu bu ülkede gerçekleşti. Ancak Türklerin Mısır’a gelişi Memlûk Devleti’nin kurulmasından çok daha önceki yıllara, Abbasi dönemine dayanmaktadır.

¹ K.Y. Koprıman, *Mısır Memlûkleri Tarihi, Sultan al-Malik al-Mu’ayyad Şeyh al-Mahmûdi Devri (1412- 1421)*, Ankara, 1981 s.1.

² A.M. Ağır, *Memlûk Sultanı el-Melik ez-Zâhir Seyf ed-Dîn Çakmak Dönemi (1438-1453)*, Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Ortaçağ Anabilim Dalı, İzmir, 2010, s.3-4

³ S.Kortantamer, “*Memlûklarda İkinci Nesil: Evlâd en-Nâs*”, *Tunca Kortantamer İçin*, İzmir, 2007, s. 58-60., S.Kızıltoprak, *Memlûk Sistemi*, T.A., Ankara, 2002, c.V, s.328, K.Y.Koprıman, *Mısır Memlûkleri (1250-1517)*, Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi, İstanbul, 1992, c.VI, s.434.

Abbasi Halifeleri el-Mem'un ve el-Emin arasındaki iç savaşta⁴ el-Mem'un kardeşine karşı başarılı olmak amacıyla Memlûkları orduya dahil etti. (813-833) Bu genişleyen orduyla El-Mem'un kardeşini yendi ve böylece iç savaş, Memlûk desteği ile kazanılmış oldu. Başarısının hemen ardından El-Mem'un, İran'ın baskısını yine Memlûkların da dahil olduğu bu orduyla engelledi.

Zaferlere böylesine yardımcı olan Memlûkların orduya dahil edilişi doğal ve sistematik bir olay haline geldi. Gün geçtikçe orduda sayıları artan Memlûklara, yine bir halife olan el-Mutasım “Semarrâ” adında bir şehir kurdu⁵.

Memlûklar, artık vatan sayacakları Mısır'a yerleşerek büyük bir topluluk oluşturdu. Tolunoğulları da bu güçlü orduyu, Abbasilere karşı kullandı. Böylece Tolunoğulları, Abbasi Devleti'nin bir kolayken ordularına dahil ettikleri Memlûkların yardımıyla kendi devletlerini kurdu. Yine Abbasilerin bir kolu olan İhşidilerin de devlet kuruşu (935–969) Memlûk ordusuyla gerçekleşti. Bu denli üstün başarılarla imza atan Memlûk sistemi, mevcut dönemde birçok devlet tarafından kullanıldı.⁶

Yeni devletlerin kuruluşu, halifelik hakkını elde etme ve İslam devletlerini yönetme isteği daha da büyüme arzusu içinde olan Abbasileri zayıf düşürmeye başladı. Abbasilerin zayıflığından faydalanan Eyyûbiler ise 1171 yılında Mısır'a hâkim olarak kendi devletlerini kurdu.⁷ Eyyûbi devletinin kuruluşu Memlûklar için de büyük önem taşımaktaydı. Çünkü Selahattin Eyyûbi ile alımı artarak devam eden Memlûk sayısı XIII. yüzyılda en yüksek rakamına ulaştı. Ayrıca Eyyûbi Sultanı olan el-Melik es-Salih Necm ed-Dîn Eyyûbi döneminde bu kalabalık Memlûk ordusunun karadan ilişkisi kesilerek Nil Nehri'ndeki Ravza adasına yerleşmesi sağlandı.⁸ Bu da iki döneme ayrılarak incelenen Memlûk Devleti'nin ilk dönemine “el-Memâlîk el-

⁴ A. Özcan, “*Memlûk Devletinde Merkez Teşkilatı*”, Gaziosman Paşa Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yüksek Lisans Tezi, Tokat 2006, s.24

⁵ S.Kızıltoprak, *a.g.e.*, s.330

⁶ K.Y.Koprıman, *Mısır Memlûkleri (1250-1517)*, s.102

⁷ R. Şeşen, *Eyyûbiler*; T.A., Ankara, 2002, c.V, s.73, Ö.Kaya, *Selahaddin Sonrası Dönemde Anadolu'da Eyyûbiler*; İstanbul, 2007, s.27-29, M. Gül, *Orta Asya'da Bir Türk Devleti Eyyûbiler*, T.A., Ankara, 2002, c.V, s.135

⁸ K.Y. Koprıman, *Mısır Memlûkleri Tarihi, (1412-1421)*, s.5, İ.A. “*Ravza*” md., c. IX, İstanbul, 1964, s. 639

Bahriyye” (1250-1382) denmesine sebep oldu. Ayrıca çoğunluğu Kıpçak ve Harezemlilerden oluştuğu için yine bu döneme “el-Memâlik et-Türkiyye” dönemi de denmektedir.⁹

Eyyûbiler Devleti’nde artık Memlûk alımı ve orduya dahil edilmeleri bir gelenek hâlini aldı. Ancak Eyyûbilerin son sultanı Turanşah diğer sultanlar gibi Memlûk sistemini devlet bekâsı için lehte bir olay olarak görmedi. Bu düşüncesini Memlûklar’a karşı kötü tutumuyla gösteren Turanşah’ın hayatı artık tehlikedeydi. Sultan Necm ed-Din Eyyûbi’nin dul eşi Şecer ed-Durr’un da teşvikleriyle bu karşı görüşünden ötürü Turanşah öldürüldü (1249)¹⁰ Böylece Şecer ed-Durr “*Meliketü'l-Müslimin*” sıfatıyla tahta çıktı. Şecer ed-Durr, İslam tarihindeki ilk kadın sultandır. Ancak Abbasi Halifesi el-Musta’sım, bir kadın tarafından devletin yönetilmesinin, devleti güçsüz göstereceğini ileri sürerek bu kadın sultanı tanımadı. Bunun üzerine Şecer ud-Durr dönemin ordu komutanı Muizz ed-Aybek ile evlendi.¹¹ Evlilik yoluyla Aybek Memlûk tahtının yeni sahibi oldu. Ve böylece Memlûk Sultanlığı kuruldu.

1250-1382 yılları Memlûk Devleti’nin ilk dönemi olarak kabul edilen Bahri Memlûklar Dönemidir. İkinci dönemin temelleri ise sekizinci Memlûk Sultanı Kalavun tarafından atıldı. Kalavun Kal'atu-l-Cebel'deki kalenin burçlarına Çerkes menşeli Memlûklar yerleştirdi. Bu nedenle 1382 yılından 1517'e kadar olan ikinci Memlûk dönemi, burçlardaki Memlûkların devlete hâkimiyetinden dolayı “el-Memâlik el-Burciyye” adını alır. Ayrıca Memlûk tarihinde ikinci dönemi oluşturan bu Memlûklar, Çerkes menşeli oldukları için ikinci dönem “el-Mâlik el-Çerâkize” olarak da anılmaktadırlar.¹²

İki farklı menşee sahip Memlûklar tarafından yönetilen Memlûk Devleti zaman içerisinde güçlü askeri yapısıyla Mısır topraklarına sığmamış ve Anadolu’ya kadar ulaşmıştır. Ancak Anadolu’da hızla sınırlarını genişleten Osmanlı Devleti

⁹ A. Fulya ERUZ, *Memlûklular*; İ.A., c.XXIX, Ankara, 2004, s.92; S.Kızıltoprak, *a.g.e.*, s.89

¹⁰ S. Kortantamer, *Bahri Memlûklar'da Üst Yönetim Mensupları ve Aralarındaki İlişkiler*, İzmir 1993, s.18

¹¹ A. Fulya ERUZ, *ag.e.*,s.93; S. Kortantamer, *Memlûk Toplumunda Kadın*, T.A., Ankara, 2002, c.V, s. 24

¹² K.Y.Koprman, *(1250-1517)*, s. 476.

bölgede uzun dönemli saltanat süren Memlûklar için de tehdit unsuru olmuştur. 1517 yılında Osmanlı Devleti Sultanı Yavuz Mercidabık Savaşı'ndan sonra ihtişamlı günlerine bir türlü dönemeyen Memlûk Devleti'ne son vermiştir.¹³

Güçlü siyasi tarihinin yanında Memlûk Devleti'nin Kahire'de kurulmuş olması Nil Nehri'ni ve Baharat Yolu'nu kullanarak ticarete devletin gelişmesini sağlamıştır.¹⁴ Bu bilgilere göre belki de; Memlûk ekonomisinin iyi ve Memlûkların farklı ülkelerle ticaret yoluyla etkileşim içinde olması devletin sanat alanında oldukça gelişmesini sağlamıştır.

Edebiyatta eserlerini Farsça, Arapça ve Türkçe dilleriyle kaleme almışlardır. Sultan Berkuk döneminde Türkçenin resmi dil olarak kabul edilmesi el-Darir, Kemaloğlu İsmail ve Seyf Sarayi gibi önemli yazarların özellikle Türkçe eserlerle ön plana çıkmasına neden olmuştur.¹⁵ Ayrıca Memlûk sultanlarının da farklı dillerde eserlerinin olduğu bilinmektedir özellikle Sultan Kansu Gavri'nin şiirleri bu konuda ilk akla gelen örnektir.¹⁶

Memlûklar aynı zamanda el sanatları ve mimaride de kendilerine özgü bir tarzı yakalamayı başarmışlardır. El sanatlarında; dokumacılık, ahşap, seramik, metal ve cam eşyalar ağırlıktadır.¹⁷ Bugün Konya Semazen Mevlana Müzesi'nde E.Atıl'a ait *Art Of The Memluks* eserinde bahsi geçen beş farklı Memlûk cam kandilleri sergilenmektedir.¹⁸

Tezimizin konusunu oluşturan ve detaylı bir şekilde bahsedeceğimiz Memlûk Mimarisini ise dini (camiler, medrese, hankah, zaviye, tekke, türbe) mimari, hanlar, bimaristanlar, su mimarisi, sivil ve askeri mimari olarak ayırmak mümkündür. 19

¹³ Geniş Bilgi İçin Bknz.: S. Tansel, *Yavuz Sultan Selim*, Ankara, 1969, Ş. Tekindağ, *Memlûk Sultanlığı Tarihine Toplu Bir Bakış*, Tarih Dergisi, say. 25, 2011, s.35

¹⁴ K. Çiçek, *İlk Müslüman Türk Devletlerinde Toplum ve Ekonomi*, T.A., Ankara, 2002, c.V, s. 341, B. Keleş, *Memlûk Ticareti*, T.A., Ankara, 2002, c.V., s.433

¹⁵ Geniş Bilgi İçin Bknz: Türk Dünyası Kültür Atlası, I, İstanbul, 1997,s.163-164

¹⁶ Geniş Bilgi İçin Bknz: O. Yavuz, *Kansu Gavri'nin Türkçe Divanı*, Konya, 2002

¹⁷ Türk Dünyası Kültür Atlası, I, İstanbul, 1997, s.163

¹⁸ Geniş Bilgi İçin Bknz.: E.Atıl, *Art of The Memluks*, Washington,1981, Konya Semazen Mevlana Müzesi Envanter Kayıtları (Envanter No:451-455)

¹⁹ A. A. Bayhan, *Mısır'da Memlûk Sanatı*, T.A., Ankara, 2002, c.VI, s.120-129

BİRİNCİ BÖLÜM

A) MEMLÛKLARIN SİYASİ TARİHİNE GENEL BAKIŞ

a) Bahri Memlûklar

Memlûk'un kuruluşundan 1382 yılına kadar geçen süre olarak kabul edilen birinci dönem, "Bahri" veya "Türkiyye" olarak adlandırılan dönemidir. Bu dönemde tahta geçen sultanların hepsi Türk'tür ve Memlûk Sultanlığı'nın kurucularıdır. Kendileri için Ravza Adası'nda oluşturulan yerlere yerleştirildiler. Savaş ve isyanları bastırmalarındaki başarılarından dolayı tercih edilen bir ordu halini aldılar. Gün geçtikçe nüfusları arttı ve sultanlıklarını ilan ederek Ortaçağ devletleri arasında yerlerini aldılar.²⁰

Eyyûbiler'de artık bir gelenek olan alımlar orduda Memlûk sayısını arttırdı. Sonunda Eyyûbi Sultanı Turanşah'ın Memlûklar'a karşı kötü ve ezici davranışlarından dolayı öldürüldü ve Şecer-ud Durr tahta geçti. Şecer-ud Durr tahta geçer geçmez, Mısır'da Haçlı seferlerini başlatan Fransız Kralı IX. Louis ile anlaşmaya vardı.²¹ Bu anlaşmaya göre; Fransızlar Memlûklar'a belirli bir meblağ ödeyecek böylece Haçlılara zarar verilmeyecekti. Ayrıca Fransızlar Mısır'dan ayrılarak bir daha Memlûklar'a karşı sefer düzenlemeyeceklerdi. Ancak yapılan bu başarılı anlaşmayla sultanlığını Memlûklar'a kabul ettiren²² Şecer ed-Durr uzun süre tahta kalamayacaktı. Çünkü İslam Devletleri'nde o güne kadar tahta oturan kadın sultan yoktu ve oluşu dönemin Halifesi el-Mu'tasım'ı rahatsız ediyordu. Bu durumdan sadece Halife değil Dimaşk'ta Saltanat Nâibi görevinde bulunan Cemâl ed-Dîn b. Yağmur da rahatsızdı. Fiili olarak rahatsızlıklarını ilk dile getiren Eyyûbi soyundan gelen Suriyelilerdi. Doğal olarak, Eyyûbi Sultanın öldürterek tahta geçen ve soylarından olmayan bu kadını istemiyorlardı. Bu yüzden Şecer ud-Durr'a ilk

²⁰ R.Şeşen, *a.g.e.*, s.65

²¹ S.Kortantamer, *Memluk Toplumunda Kadın*, s.406-412, S. Kızıltoprak, *a.g.e.*, s.88 ; A. M. Ağır, *a.g.e.*, s.10

²² Arzu Özcan, *a.g.e.*, s.31

isyani çıkardılar.²³ Ancak sultan olarak istenmemesine rağmen göz ardı edilemeyecek bir gerçek var ki Şecer-ud Durr Fransızlar ile yaptığı anlaşmayla Memlûklar için ilk zaferi kazanmayı başarmıştı. Belki de Eyyûbi ve Memlûkların bu görüş ayrılığı, Suriye’de Eyyûbi Devleti’ni yıkmazken Mısır’da Eyyûbi hakimiyetine son veren Memlûk Sultanlığının kurulmasına sebep oldu.

Tahtın hakimi Şecer-ud Durr bir süre sonra kadın olmasından kaynaklanan baskılara dayanamayarak Memlûk Devleti’nin güçlü komutanlarından Muizz ed-Dîn Aybeg ile evlendi böylece tahtın yeni sahibi Aybeg oldu. Bu durum tarih araştırmacıları için iki görüş oluşturur. Kimi araştırmacılara göre Memlûk Devleti’nin kurucusu Şecer-ud Durr kimi araştırmacılara göreyse Muizz ed-Dîn Aybeg dir. Bize göre ise; ortaçağ döneminde bir sultanın tahta geçmesi, sultan olarak kabul görülmesi için yeterli değildir. Dönemin halifesinin tahta geçen kişi için hutbe okutturması sultanlık ilanı için bir kriterdir. Şecer-ud Durr adına hutbe okutturulması bir yana halifenin kadından sultan olmayacağını açıkça belirtmesi bile Şecer-ud Durr’un dönemin şartlarına göre sultanlık vasfını kazanmadığını ortaya koymaktadır. Kopruman’ın eserinde Şecer-ud Durr’un hutbelerde, resmi işlemlerde ve basılan sikkelerin üzerinde kendi adını kullanmayarak eşi veya oğlunun adını zikrettiği bilgisi yer almaktadır. O zaman Memlûk Devleti’nin ilk sultanının Muizz ed-Dîn Aybeg olduğunu zikretmemiz isabet olacaktır.

Mumlûkların aslında Ortaçağ’da orijinaliteye sahip olmasının sebebi, ilk sultanın kadın veya erkek olması değildir. Onları Türk-İslam devletleri başta olmak üzere diğer devletlerden farklı kılan satın alınan kölelerin eğitilerek tahta geçmesidir. İşte bu sultanlık, 1250 yılında Mısır’da kuruldu ve 1517 yılına kadar 267 yıl boyunca sınırlarını genişleterek egemenliğini sürdürdü.

1) El-Melik el-Mu‘izz ‘İzz ed-Dîn Aybek (1250-1257)

Üç ay tahta kalabilen Şecer ed-Durr, dönemin ordu komutanı Muizz ed-Dîn Aybeg ile evlenerek tahtı ona bıraktı (1250).²⁴ Moğol ve Haçlı saldırılarının arttığı

²³ K.Y. Kopruman, (1412-1421)., s.5

²⁴ S. Kortantamer, “Memlûk Toplumunda Kadın”, s.406

bir dönemde tahta çıkan Muizz ed-Dîn Aybeg, birçok zafere imza atarak Memlûk Devleti'nin güçlü bir Türk devleti olduğunu ispatladı. Muizz ed-Dîn Aybeg sadece dış tehlikeleri değil, içte başlayan isyan ve karışıklıkları da önledi. İki gruba ayrılan Memlûkların, Şam ve İran'a göçünü kısmen engelleyerek devlet düzenini tekrardan sağladı. Muizz ed-Dîn Aybeg, Abbasi Halifesi'nin kendisini tanımasıyla İslam dünyasında devletinin yerini belirledi. Ancak daha güçlü olmak isteyen Sultan, Musul Emiri Bedreddin Lulu'nun kızıyla evliliğe teşebbüs etti. Bazı kaynaklarda Şecer ed-Durr'un devletin iç işlerine karışmasının da Muizz ed-Dîn Aybeg 'i bu evlilik teşebbüsüne zorladığını belirtmektedir. Muizz ed-Dîn Aybeg 1257 yılında eşi Şecer ud-Durr tarafından kıskanılarak bir suikastla öldürtüldü.²⁵ Yedi yıl tahta kalan Muizz ed-Dîn Aybeg (1250-1257) böylece Memlûk devletinin kurucusu ve ilk sultanı olarak tanınmaktadır.

2) El-Melik el-Mansûr Nûr ed-Dîn Alî (1257-1259)

Babasının ölümünden sonra tahta 17 yaşında geçirilen Nureddin Ali akıllara veraset sistemini getirmektedir. “En güçlü” olanın tahta çıktığı bir yönetim sisteminde verasetin oluş sebebi aslında açıklanabilir niteliktedir. Emirler, en güçlü olanın tahta çıkmasını beklemek istemedi. Çünkü bu idari boşluk devletin zayıflamasına sebep olacaktı. Bu yüzden olmalıdır ki Nureddin Ali bu boşluğu doldurmak için sadece iki yıl tahta kalabildi (1257-1259). Bu sırada yine cereyan eden Moğol istilaları Memlûkları tehdit etmekteydi. Bunun öngörüsünü çoktan yapan Seyfeddîn Kutuz zaten saltanat naibi olarak tayin edilmişti. Bu durumdan istifade eden Seyfeddîn Kutuz, olası istilaların genç bir sultanca engellenemeyeceği konusunda Mısır'ın ileri gelenlerini ikna etmeyi başardı. Onun gücüne inanan emirler de Seyfeddîn Kutuz'a tahta geçmesini teklif etti. Zaten amacı tahta geçmek olan Seyfeddîn Kutuz bu teklifi kabul etmekte gecikmedi. Böylece Nureddin Ali'nin saltanatı sona erdi.²⁶

3) El-Melik el-Muzaffer Seyf ed-Dîn Kutuz (1259-1260)

Nureddin Ali'den sonra Memlûk Devleti'nin üçüncü sultanı olan Seyfeddîn

²⁵ S.Kortantamer, “*Memlûk Toplumunda Kadın*”, s.406

²⁶ K. Y. Koprman, (1250-1517), s. 448.

Kutuz bir yıl tahta kalabildi.(1259-1260) Ancak Sultan, bu bir yıl içinde Memlûk sınırlarını genişletti ve İslam dünyası için büyük öneme sahip Ayn Calut zaferinin de baş kahramanı olarak adını tarihe yazdırdı. Seyfeddîn Kutuz, Aybeg döneminde ikiye ayrılan Memlûk gruplarını birleştirerek (Suriye ve Mısır Memlûkları)²⁷ Moğol istilasına karşı güçlü bir ordu oluşturdu. Bu ordunun komutasını da Baybars'a verdi. Hz. Davud'un Calut'u yendiği yer olarak bilinen bu alanda Sultan Seyfeddîn Kutuz, komutanının da büyük katkısıyla Moğolları yenerek, her yeri yıkıp yok eden Moğol istilasının Irak ve Suriye'ye ilerlemesini engelledi. Böylece İslam için bir tehdidi, Memlûk Sultanlarından Seyfeddîn Kutuz ortadan kaldırdı.²⁸

Ordunun komutasına geçirilen Baybars'ın da bu zaferde imzası vardı. Ancak Baybars'a Seyfeddîn Kutuz tarafından, başarılı olması şartıyla verileceği vaat edilen Halep naipliği, zaferden sonra söz konusu bile olmadı. Seyfeddîn Kutuz, Halep naipliğini, hatırlatılmasına rağmen Baybars'a vermedi. Bunun üzerine kandırıldığı düşüncesiyle Baybars bir suikastla Sultan Seyfeddîn Kutuz'u öldürdü.²⁹

4) El-Melik ez-Zâhir Rukn ed-Dîn Baybars el-Bundukdârî (1260-1277)

Sultan Seyfeddîn Kutuz 'un ölümünden sonra tahta geçen Baybars, Moğol ve Haçlılara karşı kazandığı zaferlerle bilinmektedir. İslam Devletleri'ni tehdit eden Haçlıları 1268'de büyük bir yenilgiye uğratarak Antakya'yı Memlûk topraklarına dâhil etti. Böylece Sultan, Haçlıların ikinci prenslikleri olan bir şehri daha ele geçirmiş oldu. Bunun yanı sıra Sultan, İslam Devletleri için bir diğer tehdit unsuru Moğolları da büyük yenilgiye uğratarak, Mısır ve Suriye'ye ilerlemelerinin önünü kesmeyi başardı.³⁰

İslam Devletleri için halifelik makamı büyük önem arz etmekteydi. Ancak bu

²⁷ S. Özbek, *Moğol İstilasının Durak Noktası Ayn-i Câlût Savaşı ve Sonuçları*, Askeri Tarih Bülteni, say. XV/31, Ankara, 1991, s. 14.

²⁸ S. Özbek, *Yakın Doğu Türk-İslam Tarihinin Akışını Değiştiren Bir Meydan Savaşı:Ayn Calud*, T.A., Ankara, 2002, c.VI, s.127-133

²⁹ C. Kanat, *Bahrî Memlûklar Zamanında Sultanlara ve Devlet Adamlarına Düzenlenen Bazı Suikastlar*, Türk Kültürü İncelemeleri Dergisi, say. 3, İstanbul 2000, s. 23-56., İ. Koçak, *Arap Kaynaklarında Türk Memluk Sultanı Baybars*, X. Türk Tarih Kongresi, Ankara ,1991 s.10

³⁰ S. Özbek, *Yakın Doğu Türk-İslam Tarihinin Akışını Değiştiren Bir Meydan Savaşı:Ayn Calud*, s.130

makam 1258 yılında Memlûk Sultanı Nureddin Ali döneminde kaldırıldı. Bu makamın öneminin farkında olan Sultan Baybars, Abbasi hilafetini, 1261 yılında tekrar önemli bir makam haline getirdi. Sultan, Kahire'de hilafet makamına El-Mustansır Billâh Ebûl Kâsım Ahmed'i getirdi. Böylece yeni halife Memlûk Sultanı Baybars'a bağlı bir mercideydi. Ayrıca hilafet makamının tekrar kurulmasıyla Sultan, İslam âleminin saygınlığını da kazanmayı başardı.³¹

Güçlülüğü ve yaptığı yeniliklerle bilinen Sultan Baybars'ın tahta bulunduğu ileri dönemlerde İlhanlılarla mücadele içinde olan Anadolu'daki Selçuklu Beyleri kendisinden yardım istedi. 1272 yılında bu isteğe kayıtsız kalmayan Sultan Baybars İlhanlılarla mücadele ederek bugünkü Kayseri sınırlarına kadar geldi ve İlhanlılara karşı verdiği bu mücadelede başarılı oldu.³² Ancak böylesine büyük zaferlerin ardından rahatsızlanan Sultan, 1277'de vefat etti.

Sultan Baybars, bu başarılarının yanı sıra devlet düzeni için de birçok ıslahatlar gerçekleştirdi. Orduyu tekrar düzenledi, haberleşme alanında yenilikler yaptı, yeni vakıflar inşa ettirdi. Ayrıca fethedilen şehirlerdeki kaleleri de yeniden inşa ettirmekten hiçbir zaman kaçınmadı.³³ Memlûk tahtında 17 yıl (1260-1277) kalan Baybars devleti için yaptığı yenilikler ve aldığı zaferlerle Memlûk'un asıl kurucusu veya ikinci kurucusu olarak bilinir.³⁴

5) El-Melik es-Sa'îd Nâsır ed-Dîn Muhammed Berke b. Baybars (1277-1279)

Sultan Baybars tahta bulunduğu sürede, oğlu Berke'ye bağlılık yemini³⁵ ettirdi. Bu yüzden ölümünden sonra taht Muhammed Berke kaldı. Ancak bu güçlü babadan sonra genç ve tecrübesiz olan Muhammed Berke kötü bir siyaset izleyerek tepkiler almaya başladı. Bu durumdan hoşlanmayan emirler, güçlü gördükleri Seyfeddîn Kalavun'un tahta çıkmasını istediler. Ancak Seyfeddîn Kalavun,

³¹ K. Y. Koprman, (1250-1517), s. 466.

³² İ. Kafesoğlu, *Selçuklu Tarihi*, İstanbul, 1972, s.106

³³ S. Kızıltoprak, *a.g.e.*, s.90

³⁴ K. Y. Koprman, *Baybars m. İ.A.*, c:V, İstanbul, 1992, s.221

³⁵ K. Y. Koprman, (1412-1421), s.106

Baybars'ın soyunun tahta olması gerektiğini belirtmiş ve bu teklifi reddetmiştir. Aslında sultan olmak isteyen Seyfeddîn Kalavun, herkes tarafından Muhammed Berke'nin iyi bir yönetici olmadığına kabulünü bekliyordu. 1279'da baskılara dayanamayan Muhammed Berke iki yıl kaldığı tahtan kendi isteğiyle inmişti. Tahttaki boşluğu doldurmak için emirler, Sultan Baybars'ın diğer oğlu Sülemiş'i tahta çıkardı.³⁶

6) El-Melik el-Âdil Bedr ed-Dîn Sülemiş b. Baybars (1279)

El-Melik el-Âdil³⁷ lâkabını alan Sultan Baybars'ın diğer oğlu Sülemiş henüz 7 yaşındayken tahtın yeni sahibi oldu. Sultan Sülemiş bir yıldan daha az bir süre tahta kalabildi. Çünkü kendisinin küçük olduğuna inanan ulema Seyfeddîn Kalavun'u tahta görmek istiyordu. Sonunda saltanat naibi olarak atanan Seyfeddîn Kalavun, ulemanın da destek ve onayını alarak kendisini sultan ilan etti. Seyfeddîn Kalavun'un saltanat naibi olarak görev yaptığı zamanlarda da aslında Sultan Sülemiş'i yönlendirdiği ve kendi saltanatı için zemin hazırladığı bilinmektedir.³⁸

7) El-Melik el-Mansûr Seyf ed-Dîn Kalavun (1279-1290)

Sultan Sülemiş'ten kolaylıkla tahtı alan Seyfeddîn Kalavun artık tahtın yeni sahibiydi. Ancak Kalavun iç ve dış tehlikelerin arttığı bir dönemde sultan oldu. Öncelikle, Sultan Baybars'tan sonra veraset sistemiyle ilerleyen saltanata kendi soylarından biri olmayan Seyfeddîn Kalavun'un gelmesini istemeyen Sultan Baybars'ın diğer oğulları ayaklanma başlattı. Kendinden önce iki sultanı bekleyen Seyfeddîn Kalavun bu isyanlarda mutlak hâkimiyetini göstererek, Sultan Baybars'ın oğullarının çıkardığı iç isyanları bastırmayı başardı. Sultan Seyfeddîn Kalavun sadece iç isyanları bastırmakla kalmadı, dış tehlikelere karşı da mücadele etti. 1280 yılında İlhanlılara karşı kazandığı zafer başta olmak üzere, seyreden yıllarda da iki Moğol istilasını engellemeyi başardı. Sultan Seyfeddîn Kalavun, Haçlılar ile 1283'te 10 yıl barış sürmesi istenen bir antlaşma imzaladı. Verdiği bu mücadeleler sonrası Moğolların Ortadoğu'da bulunan bir bölümünün Müslüman olduğu da rivayet

³⁶ K. Y. Kopruman, (1250-1517), s. 468.

³⁷ A.Fulya ERUZ, a.g.e., s.99

³⁸ C.E. Bosworth, *İslam Devletleri Tarihi*, İstanbul, 1980, s.83-84

edilmektedir.³⁹

Sulatan Seyfeddîn Kalavun başarılarının dışında Memlûk tarihinde bir ilke de imza attı. 1282 yılında Kal'atu-l-Cebel'deki kalenin burçlarına Çerkes asıllı Memlûkları yerleştirdi. İlk defa Kıpçak ve Harezmliler soyunun dışında Memlûk ordusuna yeni kişiler dahil ediliyordu. Sultan Seyfeddîn Kalavun aslında fark etmeden bu büyük başarılarından sonra namını devam ettirecek soyu engellemekteydi. Çünkü Seyfeddîn Kalavun Soyu olarak bilinen son Bahri Memlûk dönemine, bu kale burçlarına yerleştirilen Çerkes menşeli Memlûklar son verecekti.⁴⁰

Sultan, 1280 yılında kendisi hâlâ tahtayken, el-Melik es-Salih lâkabıyla bilinen oğluna kendisinden sonra tahta geçebilmesi için biat ettirdi. Ancak 1288 yılında oğlunun vefatıyla tekrar tahta oturarak sultanlığına kaldığı yerden devam etti. 1290 yılında Sultan Seyfeddîn Kalavun vefat etti.⁴¹ Tahtın yeni sahibi ise kendi vasiyetiyle oğlu Salâhaddîn Halil'di.

8) El-Melik el-Eşref Salâh ed-Dîn Halil b. Kalavun (1290-1293)

1290 yılında Sultan Seyfeddîn Kalavun'un ölümünden sonra oğlu Salâhaddîn Halil tahta geçti.⁴² Sultanlığının ilk dönemlerinde var olan iç isyanları bastırdı. Babası Seyfeddîn Kalavun'un tamamlamadığı Akkâ seferi için orduyu tekrar toparlayarak 1291 yılında mezkur şehre sefere çıktı. 44 gün süren kuşatmadan sonra Akkâ Haçlılardan büyük bir başarıyla alındı. Akkâ zaferinin önemi sadece yarım kalan bir seferin tamamlanması değildir. Bu zaferden sonra 200 yıl süren haçlı seferleri artık son bulmuş ve Suriye sahilinde Haçlılara ait bir yer kalmamıştır.⁴³

El- Halil, Memlûk Devleti'nde önemli yere sahip ümeraya karşı diğer sultanlar gibi saygılı olmadı. Haçlılara karşı kazanılan zafere rağmen, ümeraya karşı

³⁹ C.E. Bosworth, *a.g.e.*, İstanbul, 1980, s.83-84

⁴⁰ S. Kızıltoprak *a.g.e.*, s.330

⁴¹ K. Y. Kopruman, (1250-1517), s.540

⁴² A. Aktan, *Bahri Memlûklerden Sultan Kalavun Hanedanı*, Belleten, LIX, Ankara, 1995, s.610.

⁴³ A. Aktan, *Memluk-Haçlı Münasebetleri*, Belleten, LXIII, Ankara, 1999, s. 435, K. Y. Kopruman, İ.A. ,*a.g.m.*, s.474.

tutumu yüzünden 1293 yılında Sultan Salâhaddîn Halil, vezir Baydara tarafından öldürüldü.⁴⁴

**9) El-Melik en-Nâsır Nâsır ed-Dîn Muhammed b. Kalavun
(I. Saltanatı) (1293-1294)**

1293 yılında tahta geçen Nasurüddin Muhammed 1294 yılına kadar tahta kaldı. Birinci Saltanatı olan bu dönemde iç isyanlar baş gösterdi. İlk sultanlığında ancak bir yıl tahta kalabilen Nasurüddin Muhammed 1299-1309 ve 1310-1341 yıllarında tekrardan sultan oldu. Üçüncü saltanatında 31 yıl hüküm süren Sultan, Memlûk sultanları arasında en uzun dönem saltanat süren sultanlardan biridir. 1294 yılından sonra sırasıyla **Ketboğa**, **Laçin** tekrar **Nasurüddin Muhammed** ve **II.Baybars** tahta geçti. Ancak bu sultanlar döneminde iç karışıklık iyice artmış ve devlet düzeni bozulmaya başlamıştı.⁴⁵

**El-Melik en-Nâsır Nâsır ed-Dîn Muhammed b. Kalavun
(III. Saltanatı) (1310-1341)**

On üçüncü Memlûk sultanı Nasurüddin Muhammed II. Baybars'tan sonra, 1310 yılında tekrar tahta geçti. Üçüncü saltanatında artık daha olgun yaşa sahip ve devlet işleyişini benimsemiş olması Nasurüddin Muhammed'i başarılı kıldı. Başta kendinden önceki sultanlara müdahale eden ümeranın bu defa kendisine tahakkümünü engelledi.⁴⁶ Sonrasında devletin en geniş sınırlara sahip olması için seferler düzenledi ve başarılı oldu. Bunların yanında bozulan devlet birimlerini düzenleyerek devletin gelir düzeyini arttırmayı başardı. Sultan Nasurüddin Muhammed 1341 yılında vefat etti yerine oğulları ve torunları geçti.⁴⁷

Bu on dört sultan sırasıyla şunlardır:

⁴⁴ Cüneyt KANAT, *a.g.e.*, s. 23-56.

⁴⁵ K. Y. Koprıman, (1250-1217), s. 489-90.

⁴⁶ K. Y. Koprıman, (1250-1217), s. 489-90.

⁴⁷ A. Aktan, *Bahri Memlûklerden Sultan Kalavun Hanedanı*, s.610

(1341-1382 Kalavun Oğul ve Torunları)

1. El-Melik el-Mansûr Seyf ed-Dîn Ebû Bekr b. Muhammed b. Kalavun
2. El-Melik el-Eşref 'Alâ' ed-Dîn Küçük b. Muhammed b. Kalavun
3. El-Melik en-Nâsır Şihâb ed-Dîn Ahmed b. Muhammed b. Kalavun
4. El-Melik es-Sâlih 'Îmâd ed-Dîn İsmâil b. Muhammed b. Kalavun
5. El-Melik el-Kâmil Seyf ed-Dîn Şa'bân b. Muhammed b. Kalavun
6. El-Melik el-Muzaffer Zeyn ed-Dîn Hacı b. Muhammed b. Kalavun
7. El-Melik en-Nâsır Bedr ed-Dîn Hasan b. Muhammed b. Kalavun (I. Saltanatı)
8. El-Melik es-Sâlih Selâh ed-Dîn b. Muhammed
9. El-Melik en-Nâsır Bedr ed-Dîn Hasan b. Muhammed b. Kalavun (II. Saltanatı)
10. El-Melik el-Mansûr Selâh ed-Dîn Muhammed b. Hacı b. Muhammed b. Kalavun
11. El-Melik el-Eşref Zeyn ed-Dîn Şa'ban b. Hüseyin b. Muhammed b. Kalavun
12. El-Melik el-Mansûr 'Alî b. Şa'ban b. Hüseyin b. Muhammed b. Kalavun
13. El-Melik es-Sâlih Zeyn ed-Dîn Hacı b. Şa'bân b. Muhammed b. Kalavun
14. El-Melik es-Sâlih Zeyn ed-Dîn Hacı b. Şa'bân b. Muhammed b. Kalavun

Nasurüddin Muhammed'in oğulları ve torunları dönemi olarak adlandırılan bu dönemde iç isyanlar bastırılamaz bir hâl aldı. Ayrıca bu dönemde başlayan veba salgınının Memlûk Devleti'nde hızla yayılması devleti iyice zayıflattı.⁴⁸ 1341 de başlayan bu dönem, Burci Memlûk kurucusu Sultan Berkuk'un, 1382'de tahta geçmesiyle son buldu.

a) Burci Memlûklar

Sultan Seyfeddîn Kalavun döneminde Kal'atu-l Cebel'deki kalenin burçlarına

⁴⁸ B. Keleş, *Memlûklar Döneminde Sosyal Yapı*, T.A., Ankara, 2002, c.V., s.396

yerleştirilen erkes menşeli Memluklar, “el-Burci” veya “el-erkesi” olarak adlandırılmaktadır. Burci Memluklar, Osmanlı Padişahı Yavuz Sultan Selim'in Mısır'ı ele geçirmesine kadar iktidarı elde tutmayı başardılar. (1382-1517) Bu süreç içersinde iki sultan hariç, tahta geçen bütün sultanlar erkes asıllıydı. Çerkes olmayan sultanların ilki Melik ez-Zâhir Seyfeddin Hoşkadem ikincisi de Timurboĝa'dır.⁴⁹

Son Bahri Memluk Sultanı Hacı zamanında, erkes asıllı Berkuk, sultanın vasısi oldu. Böylece Berkuk, artık devletin dış işlerine de müdahale edebilmekteydi. Ancak bu durum bir Bahri Memlûk olan Berke'yi rahatsız ediyordu. Berke sultan olmamasına raĝmen, erkes Memlukların tahta geçmek isteyişini sezerek kendi birliĝini kurdu. Berke'nin kurduĝu orduyla kendilerini yok etmesinden korkan Berkuk da şahsına ait yeni bir birlik kurdu. Memlûklar oluşturulan bu iki orduyla artık tamamen ikiye ayrıldı; birinci grup, Bahri Memlûklardan Berke taraftarları Türk Memlûklar ikinci grup, erkes menşeili Berkuk ve taraftarları erkes Memluklar idi. Aradaki gerginlik ve tahta geçme isteĝi 1380 yılında kaçınılması mümkün olmayan iç savaşı başlattı. Berkuk'un kurduĝu orduyla Berke'yi yenmesi bu iç savaşı sonlandırdı. Ve zafer elde eden erkes Memlûklar böylece güçlerini Bahri Memlûklara ispatladı. Ayrıca Çerkes Memlûkların elde ettiĝi bu zafer son Bahri Memlûk Sultanı'nı güçsüz göstermeye yetmişti. Kısa bir süre sonra halife, ümerâ ve ulemâdan oluşan bir meclisle güçsüz olan Bahri asıllı Sultan Hacı'yı yok sayarak erkes asıllı Berkuk'u sultan ilan etti. Bu olaydan sonra, artık Burci Memluklar tarih sahnesinde görülecekti.⁵⁰

Burci Memluklardan 25 sultan tahta çıktı. 135 yıl süren saltanatta sadece 9 sultan 103 yıl Burci asıllı Memlûk olarak tahta kaldı.

1) El-Melik ez-Zâhir Eb Sa'îd Seyf ed-Dîn Berkuk (1382-1389)

1382 yılında tahta geçen Berkuk, Burci Memlukların kurucusudur. Berkuk, hkmdarlıĝının ilk dönemlerinde i düzenlemeler ve vergideki indirimlerle halkın

⁴⁹ S. Kızıltoprak, *a.g.e.*, s.330

⁵⁰ K.Y. Kopruman, (1412-1421), s.11

sevgisini kazanmayı başardı. Ancak Bahri Memlukları devletin önemli görevlerinden almaya başlaması ve Burci Memluklara gösterdiği imtiyazlardan dolayı ülke içinde sıkıntılar baş gösterdi. Türk asıllı Bahri Memlûklar gittikçe Sultan Berkuk'e tavır almaya başladı. Hâlâ devam eden veba salgını ve Sultan Berkuk'un istikrarsız iktidarı iç isyanlar için zemin hazırladı. Bu durumdan faydalanmak isteyen Bahri Memlûklardan Mintaş ve Yelboğa isyan çıkardı (1387). Aslında isyanla birlikte saltanatın tekrardan Bahri Memluklara geçmesi hedefleniyordu. Başlayan çatışmalar sonunda Sultan Berkuk esir düştü. Çerkes Memlukların tepkisinden kaçınan Türk isyancılar Sultan Berkuk'u öldürmekten çekindi ve Sultan Berkuk'u Suriye, Kerek'e sürgüne gönderdi. Burci Memlukların saltanatının sona erdiği düşünülürken Sultan Berkuk Kerek'te kendisine biat eden kişilerin yardımıyla Çerkes asıllı Memlûkları etrafında toplamayı başardı. Emir Mintaş ve Yelboğa'dan çekinmeyecek bir güce sahip olduktan sonra Suriye'den Kahire'ye döndü. Burada Bahri Memlûklara karşı isyan çıkararak onları yendi. Bahri Memluklar tarafından tahta çıkarılan Hacı kendi rızasıyla tahtı tekrar Sultan Berkuk'a verdi. Halifenin de Sultan Berkuk'a yeniden biat etmesiyle Burci Memlûk saltanatı kaldığı yerden devam etmeye başladı.⁵¹

Sultan Berkuk sadece iç isyanlara değil o dönemde Timur'a karşı Osmanlı ve diğer Müslüman Devletler ile ittifaktan da kaçınmadı. 1399 yılında, Timur saldırılarının şiddetleneceği dönemde Sultan Berkuk vefat etti. Yerine oğlu Ferec geçti.⁵²

2) El-Melik en-Nâsır Zeyn ed-Dîn Ferec b. Berkuk (I. ve II. Saltanatı) (1399-1412)

Burci Memlûkların ikinci sultanı olan Ferec fasılalı olarak iki dönem iktidar sürmüştür. Birinci dönem 1399-1402, ikinci dönem 1405-1412 yıllarıdır.

I. Saltanatı

Sultan Berkuk'tan sonra tahtı devralan Ferec, tahta çıktığında iç isyanlar ve

⁵¹ Ş.Tekindağ, *Berkuk Devrinde Memlûk Sultanlığı (XIV. Yüz Yıl Mısır Tarihine Dâir Araştırmalar)*, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi, İstanbul, 1961, s.36, M. F. Yalçın, *Bahri Memlûkler Döneminde Saltanat Nâiblerinin Görevlerinin Sona Ermesi ve Bunun Sonuçları (1250-1382)*, The Journal of Academic Social Science Studies TASS, İstanbul, 2013, s.802. C. Kanat, *Orta Doğu'da Hâkimiyet Mücadelesi(1382-1447)Memlûk-Timur Münasebetleri*, T.A., Ankara, 2002, c.V.,s.139

⁵² C.Kanat, *(1382-1447)Memlûk-Timur Münasebetleri*, s.139

Timur'un saldırılarıyla karşılaştı. 1400 yılında Timur'un Suriye'ye kadar ilerlemesiyle Arap Aşiretleri ve Türkmen Beylikleri'ne haber göndererek herkesin Halep'te toplanmasını ve Timur'a karşı birlik olmasını istedi. Ancak Timur, Halep'i yağmalamıştı ve şehirde büyük tahribat vardı .⁵³

1402 yılına gelindiğinde ise emirler arası rekabetten ve iç isyanlardan bunalan Ferec tahtan feragat etti.

II.Saltanatı

Üç yıl süren karışıklık sırasında emirlerin anlaşmazlığı ve iç isyanlar sonrası Ferec tekrar tahta çıkarıldı. Ancak Memlûklarda hâkim olan isyanlar hat safhadaydı. Saltanatı bu isyanları bastırmakla geçen Ferec, yine bir isyanı bastırırken 1412 yılında öldürüldü.⁵⁴

3) El-Melik el-Mansûr 'İzz ed-Dîn 'Abd el-'Azîz b. Berkuk (1405)

Ferec'in iki saltanatı arası tahta geçen kardeşi Abdulaziz, sadece iki ay kadar tahta kalabildi. Bu kısa dönemde Memluk tarihi açısından öneme sahip bir gelişme olmadı.⁵⁵

4) El-Melik el-Mueyyed Seyf ed-Dîn Şeyh el-Mahmudî (1412-1421)

Sultan Berkuk tarafından satın alınan Şeyh el-Mahmûdî, yine Sultan Berkuk tarafından önemli mertebelere getirildi. Şeyh, Sultan Ferec zamanında da önemli ölçüde söz hakkına sahipti. Birçok ayaklanmaları bastırmada Memlûk Devleti'ne yardımcı olan âlim, bu çatışmalarda bizzat birliğin içinde de yer aldı.⁵⁶

Sultan Ferec'in II. saltanatından sonra emirler arasındaki büyük rekabeti engellemek ve iç isyanları mutlak bir şekilde bastırmak için Şeyh'in iyi bir stratejiye

⁵³ S. Özbek, *Memluk Devletinin Siyasi ve Kültür Hayatında Rol Alan Moğol Asıllı Bir Aile (Şâhin eş-Şeyhî ve Ailesi)*, *Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, Konya, 2010, s.535

⁵⁴ C.Kanat, *(1382-1447)Memlûk-Timur Münasebetleri*, s.139

⁵⁵ İ. Yiğit, *Siyasî-Dini-Kültürel-Sosyal İslâm Tarihi*, İstanbul, 1991, c.VII, s.108

⁵⁶ K.Y. Koprman, *(1412-1421)*., s.81

ihtiyaç vardı. Birçok devlet görevlerinde söz hakkına sahip olan Şeyh, Fath al-lah'ın önerdiği taktiği kabul etti.⁵⁷ Bu taktiğe göre; öncelikle emirlerin karşı gelemeyeceği bir gücün sultan olması gerekmektedir. Bunun için, birlik sağlandığında saltanattan zorlanmadan indirilecek bir sultana ihtiyaç vardı. İşte bu noktada Memlûk tarihinde ilk ve son kez görülecek bir durum yaşandı. Dönemin Halifesi Müstaîn-Billâh sultan ilan edildi. Tasarlanan taktik işe yaradı böylece hem halifelik hem sultanlık bir şahısta birleşmiştir.⁵⁸

Sultan Berkuk döneminden itibaren fiili olarak devlet yönetimine hiçbir şekilde karışmayan Halife (Sultan) emirler için sürpriz bir isimdi. Ancak Fath al-lah'ın taktiği işe yaradı. Memlûk Devleti'nde uzun bir dönemden sonra, halifeye karşı gelinmeyeceği için, iç isyanlar ve emirlerin başa geçme mücadelesi kesildi. Sulh sağlandıktan sonra önceden hazırlanan plana göre, Halife (Sultan) tahtan indi ve yerine Şeyh el-Mahmûdi tahta geçti (1412).⁵⁹

Memlûkların himayesinde olan Karamanoğulları ve diğer Türkmen Beylikleri ile mücadele eden Şeyh el-Mahmudî 1421 yılında vefat etti.

5) El-Melik el- Eşref Seyf ed-Dîn Barsbay (1422-1438)

Sultan Şeyh el-Mahmudî'nin ölümünden sonra yerine oğlu Ahmed tahta geçti. Çok küçük yaşta tahta geçen Ahmed'in vasîsi Tatar kısa bir süre sonra Ahmed'i tahtan indirdi ve kendi tahta geçti. Ancak Tatar, tahta geçtiği yıl ölünce (1421) yerine oğlu Muhammed geçti. Bu sefer de Tatar'ın oğlu Muhammed taht için küçük yaşta ve tarih tekerrür etti, vasîsi Barsbay kendini sultan ilan etti. Böylece Burci Memlûklar en güçlü dönemlerinden birini yaşayacaktı.⁶⁰

Sultan Barsbay, 1422-1438 yılları arasında tahta kaldı ve tahta olduğu sürede Memlûkların özlemini çektiği barış ortamı sağlandı. Dış ticarete ehemmiyet veren Barsbay, ticari gelişimlerde Memlûklara büyük olanaklar sağladı. O dönem Fransız

⁵⁷ K.Y. Kopruman, (1250-1517), s.104

⁵⁸ K.Y. Kopruman, (1250-1517), s.112, A. F. Eruz, a.g.e., s.92

⁵⁹ K.Y. Kopruman, (1250-1217), s.120

⁶⁰ K.Y. Kopruman, (1250-1217), s.118

hâkimiyetinin sürdüğü Kıbrıs'ı aralıklı seferleriyle 1426'da fethetti.⁶¹ Fransız kralı, Sultan Barsbay'a tabi olurken Fransa yıllık vergiye bağlandı. Sultan Barsbay, Anadolu'da bulunan Türkmen Beylikleri ile girdiği mücadelelerde de başarılı oldu.⁶²

Arka arkaya çok kısa süre içerisinde tahta kalan sultanlara göre uzun süre tahta kalabilen Sultan Barsbay'ın başarılarına rağmen en büyük hatası, halkı ağır vergilere tabi tutmasıydı. Bu yüzden Memlûk, tarihinin en huzurlu dönemin geçirse de ülke ekonomisinde denge sağlanamadı.⁶³

6) El-Melik ez-Zâhir Seyf ed-Dîn Çakmak (1438-1453)

Sultan Barsbay'ın oğlu olan Yusuf sadece üç ay gibi kısa bir süre tahta kalabildi. Çakmak bu üç ayın sonunda tahta geçerek kendi saltanatını ilan etti. Memlûklar Sultan Çakmak ile istikrarlı bir sürece girdi. Sultan Çakmak, Tagribirmiş ve Culbân gibi emirlerin isyanlarıyla bir süre uğraşsa da güvenliği sağlayarak Memlûkların uzun süre rahat nefes alacakları ortamı oluşturdu. Dış ilişkilerde de sağlıklı bir yöntem izleyen Sultan Çakmak, 1438-1453 yılları arasında tahta kaldığı sürece barışı koruyabildi.⁶⁴

1440-1444 yılları arası Rodos'a düzenlediği seferler sonucu Rodos'u fethedemese de barış antlaşması imzalatmayı başardı. Yakalandığı hastalık yüzünden hayatını kaybeden Sultan Çakmak'ın boşalttığı tahta oğlu Osman geçti.⁶⁵

7) El-Melik el- Eşref Seyf ed-Dîn İnal (1453-1461)

Tahta bir buçuk ay kadar kalabilen Sultan Çakmak'ın oğlu Osman'ın yerine 73 yaşında olan Seyfeddin İnal geçti. Ekonomide iyi bir denge yakaladı. Ancak aynı başarıyı dış ilişkilerde gösteremedi. Osmanlı Padişahı Fatih Sultan Mehmet ile olan

⁶¹ K.Y. Koprman, (1250-1217), s.116

⁶² R. Yinanç, *Dulkadiroğulları Beyliği*, T.A., Ankara, 2002, c.V., s.810, Y. Kurt, *Ramazanoğulları Beyliği*, T. A., Ankara, 2002, c.V., s.816

⁶³ B. Keleş, *Memlûk Ticareti*,s.440, A. Çetin, *XII-XV Yüz Yıllarda Yakın Doğu'nun Sosyo-Ekonomik Hayatında Tüccarlar*, T.A., Ankara, 2002, c.V s.810

⁶⁴ K.Y. Koprman, (1250-1217), s.112

⁶⁵ A. M. Ağır, *15. Yüzyılda Memlûkların Doğu Akdeniz Siyaseti*, Balıkesir Üniv. Sos. Bil. Ens. Dergisi, Balıkesir, 2010, c.XII, s.113

münasebetinde gerginlikler yaşandı. Ayrıca iç huzur da ülkenin bekası için yeterli değildi.⁶⁶

1453-1461 yılları arası saltanat süren Seyfeddin İnal, hastalık sonucu vefat etti ve yerine oğlu Ahmed geçti.

8) El-Melik ez-Zâhir Seyf ed-Dîn Hoşkadem (1461-1467)

Burci Memlûklar ayrıca Çerkes Memluklar olarak da anılmaktadır. Bu adı alma sebepleri, daha öncede bahsettiğimiz gibi, Çerkes menşeiili oluşlarıydı. İşte bir Çerkes Memlûk olmayarak tahta geçen iki sultandan birincisi Melik ez-Zâhir Seyfeddin Hoşkademdir.⁶⁷

Melik ez-Zâhir Seyfeddin Hoşkadem, Sultan Seyfeddin İnal'ın oğlu Ahmed döneminde atabeyliğe getirildi. Sultan Ahmed'e çok vakit tanımayan emirler atabeylikte olan Melik ez-Zâhir Seyfeddin Hoşkadem'i sultan ilan ettiler ve Hoşkadem 1461-1467 yılları arasında tahta kalmayı başardı. Sultan Hoşkadem, Uzun Hasan'ı, Memlûk Devleti için de tehdit oluşturan beyliklerden Dulkadiroğulları ve Karakoyunlar'a karşı destekledi.⁶⁸ Memlûk Devleti'nin bu döneminde de, Sultan İnal zamanından süre gelen Osmanlı Devleti gerginliği iyice arttı.

Sultan Melik ez-Zâhir Seyfeddin Hoşkadem'in tahtan inmesi üzerine, taht aynı yıl içinde, bir yıldan az saltanat süren üç sultan değiştirdi. Melik ez-Zâhir Seyfeddin Hoşkademden sonra tahta sırasıyla şu sultanlar geçmiştir:

1467-1468 Yılları Arası Tahtaki Sultanlar

1. El-Melik ez-Zâhir Ebû'n-Nasr Yelbay
2. El-Melik ez-Zâhir Ebû Sa'îd Timurboğa

⁶⁶ S. Özbek, (*Şâhin eş-Şeyhî ve Ailesi*), s.539, İsmail Yiğit, a.g.e., Geniş Bilgi İçin Bknz.: T. Necefli, *Uzun Hasan Devri Akkoyunlu-Memluk İlişkileri*, Asia Minor Studies, Kilis, 2013, s.93-106,

⁶⁷ A. Aktan, *Memlûklülerde Saltanat Değişikliği Usulü*, Atatürk Üniv. İlahiyat Fak. Dergisi, say.9, Erzurum, 2010,s.276

⁶⁸ A. Fulya ERUZ.,a.g.e., s.92

(Çerkes asıllı olmayan ikinci Burci Sultanı)

3. Hayır Bey

(Bir gece tahta kalabildi)

9) El-Melik el- Eşref Seyf ed-Dîn Kayıtbay (1468-1496)

1468-1496 yılları arası tahta kalabilen Sultan Kayıtbay, Burci Memlûkların en uzun tahta kalan sultanı oldu. Tam bir iktidar sağlamayı başaran Sultan Kayıtbay'ı en çok uğraştıran, Hicaz suyolları meselesi oldu. Osmanlı Padişahı Fatih Sultan Mehmet ile Memlûk Sultanı İnal arasında ilk defa baş gösteren bu sorun, Sultan İnal'ın saltanatından sonra iyice büyüdü ve Dulkadiroğulları gibi Memlûk ile Osmanlı arasını bozan beyliklerin de kışkırtmaları savaşı kaçınılmaz hale getirdi. II. Bayezid döneminde, Adana Çukurova Mevkii'nde yapılan savaşta üstünlük sağlayan olmadı. Bunun üzerine 1491 yılında Osmanlı ve Memlûk arasında 15 yıllık bir barış antlaşması imzalandı.⁶⁹

Sultan Kayıtbay'dan sonra el-Melikül Eşref Kansu Gavri'ye kadar dört sultan tahta geçti.

Bunlar sırasıyla;

1496-1501 Yılları Arası Tahtaki Sultanlar

1. El-Melik en-Nâsır Nâsır ed-Dîn Muhammed b. Kayıtbay
2. Melik El-Melik ez-Zâhir Ebû Sa'îd Kansuh
3. El-Melik el-Eşref Ebû'n-Nasr Canbolat
4. El-Melik el-Âdil Ebû'n-Nasr Tumanbay

⁶⁹ H. Keleş, *Memlûkler'de Bilimsel, Sosyal ve Kültürel Hayat*, Gaziosmanpaşa Üniv. Sos. Bil. Ens. Ortaçağ Tarihi Bil. Dal. Yk. Lis. Tez., Tokat, 2010, s.18

10) El-Melik el-Eşref Ebû'n-Nasr Kansuh el-Gurî (1501-1516)

Sultan Kayıtbay'dan sonra 1501 yılında tahta çıkan beşinci Sultan Kansu Gavri, 1516 yılına kadar tahta kaldı. Bundan önceki dört sultan tahta çıkmak isteyenler tarafından öldürüldü. Bu yüzden artık kimse tahtın sahibi olmak istemiyordu. Ancak devletin de bir düzene ve saltanatı uzun sürecek bir sultana ihtiyacı vardı. Kansu Gavri'nin arkadaşları tahtı kendisine teklif etti. Öldürülmekten korkan Kansu Gavri, can güvenliğinin sağlanacağı sözünü aldıktan sonra tahta çıktı ve 15 yıl tahta kaldı. Sultan Kansu Gavri tahta çıktığında bozulan ekonomiyi düzeltmek için çeşitli kısıtlamalara gitti. Bunların içinde asker maaşlarını ödememek bile vardı.⁷⁰ Ekonominin düzelmesi için ticaretin önemini bilen Sultan Kansu Gavri, Portekizlerin Hindistan ticaret yolu üzerindeki hâkimiyetini kırmak için savaşmanın tek yol olacağını düşündü. Bu savaşta Osmanlıdan asker yardımı dahil olmak üzere bir çok destek alan Sultan Kansu Gavri, Portekizlere yenildi.⁷¹

Sultan biryandan devletinin sınırlarının daralmasından da çekiniyordu. Bu yüzden, 1515 yılında Çaldıran seferinde Dulkadiroğullarını yenen Osmanlılar ile savaşma kararını verdi. Sultan Kansu Gavri için, dönemin Osmanlı Padişahı Yavuz Sultan Selim'in Arap yarım adasına ilerlemesi de Osmanlı Devleti ile yapılacak savaş için elbette geçerli bir nedendi. Memlûk askerleri ve Sultan Kansu Gavri, Halep'e Osmanlı ordusundan daha önce ulaştı. Ancak Memlûkların Halep halkına karşı tutumlarının iyi olmamasından rahatsız olan Halep naibi Hayırbey, savaş sırasında Osmanlı yanında olmaya karar verdi. Hayırbey'in ordusunu kaybeden Memlûklar 1516 yılında yapılan Mercidabık Savaşında ağır yenilgiye uğradı.⁷² Memlûk Devleti için ağır bir yenilgi olan bu savaş Memlûkları yıkıma yaklaştırdı. Böylece, nihayet 1517 yılında Osmanlı Devleti Memlûkları tarih sahnesinden tamamen sildi.

⁷⁰ A. Fulya ERUZ, a.g.m., s.93

⁷¹ K. Y. Koprıman, (1250-1517), s.531-532.

⁷² Y. Yaşar, A. Sevim, *Türkiye Tarihi: Osmanlı Dönemi*, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 1992, s.340

İKİNCİ BÖLÜM

A) GÜNEYDOĞU ANADOLU

Güneydoğu Anadolu bölgesi tarihte, “Yukarı Mezopotamya” olarak adlandırılan bölgedir. Fırat ve Dicle nehirlerinin bolluk ve bereketinden beslenen bu bölge, birçok uygarlığa ev sahipliği yapmıştır. Ayrıca Güneydoğu Anadolu Bölgesi stratejik konumundan dolayı, krallıkların, imparatorlukların ve de devletlerin vazgeçilmezi, hâkimiyet sürdürdükleri veya sürmek istedikleri bölgelerden biridir. Bu düşüncenin en güzel somut örnekleri de bölgede yapılan arkeolojik kazılar sonucu rastlanan tarihi öneme sahip, taşınamayan kültür varlıklarına ve taşınabilir kültür varlıklarıdır (takı, süs eşyası vb.). Yine arkeolojik araştırmalar sonucu ortaya çıkarılan veya günümüze ulaşabilen cami, medrese, kilise ve tapınaklardan da anlaşılacağı üzere, Güneydoğu Anadolu sadece uygarlıklara ev sahipliği yapmakla kalmamış birçok inancın gelişimi ve yayılmasında da önemli bir yere sahip olmuştur. Bunun yanında çok kültürlü mozaik bir yapı oluşumunda yer alan bölgeler arasında da ilk sıradadır.⁷³

M.Ö.10.000-6.000 yıl öncesine sahip Güneydoğu Anadolu Bölgesi, günümüzde tarihi dokusu, mimari yapılarıyla yerli ve yabancı turistlerin merak ettiği bölgelerden biridir. Tarih araştırmacıları açısından ise bölge, uzak geçmişi ve yaşanmışlıklarıyla verimli bir araştırma sahası oluşturmaktadır.

Bu çerçevede tezin konusunu oluşturan Memlûk Mimari Eserlerini, Güneydoğu Anadolu bölgesinde yer alan; Gaziantep, Şanlıurfa ve Adıyaman olmak üzere üç şehirde incelemek mümkündür.

B) MEMLÛK SANATI, MİMARİSİ ve GÜNEYDOĞU ANADOLU'DAKİ ESERLER

Memlûkların sanat alanında da bir çok esere sahip olduğu bilinmektedir. Bu

⁷³ Geniş Bilgi İçin Bknz: S. Konuk, *Güneydoğu Anadolu Bölgesinin III-VII. Yüzyıllardaki Tarihi Coğrafyasına İlişkin Erken Ortaçağ Kaynakları*, Tarih İncelemeleri Dergisi, say.XXVIII, İzmir, 2013, s.175-192

da ticaret alanındaki gelişimlerle paralellik gösterir. Çünkü hem el sanatlarında hem de mimari alanda birçok eser bırakmaları için ekonomik fırsatlarının ticaretle sağlandığını “Giriş” kısmında bahsetmiştik.

Memlûkların özellikle Kahire ve Halep’te çok gösterişli mimari yapıları bulunmaktadır.⁷⁴ Eserlerde kullanılan yüksek kasnaklı⁷⁵ kubbeler Buhara ve Semerkant çevresinde yaygın olarak görülmektedir. Bu eserlerin mimari yapıları Memlûkların Anadolu Türk Mimarisi’ne bağlı kaldıklarını ve aynı zamanda kendilerine ait bir mimari tarz geliştirdiklerinin görsel ispatı niteliğindedir.⁷⁶ Dini mimaride geniş, çok fonksiyonlu külliyeler ve çeşitli mimari özelliğe sahip müstakil eserler ön plana çıkmaktadır. Camilerin Memlûklar tarafından ya Cuma Camii ya da Mahalle Mescidi-Camii olarak inşa edildiği de bilinmektedir. Özellikle Bahri Memlûk Sultanı Hasan Dönemi’nde bazı medreselerin Cuma Camii olarak kullanıldığı ve bu dönemde Cuma Camii sayısının arttığı Bahri Memlûk Mimarisi anlatımlarında yer almaktadır. Çerkes yani Burci Memlûklar döneminde ise hanekâhın⁷⁷ medrese-cami kombinasyonuna eklenmesi camilerin mimari yapılarında değişiklik meydana getirmiştir.⁷⁸

Memlûk camilerinde aslında üç tip ana mimari plan gözlenir. Bunlardan ilki “Hipostil Camiler”⁷⁹ olarak nitelendirilen avlulu veya avlusu olmayan, sahin⁸⁰ düzenine sahip ve revaklı⁸¹ camilerdir. Bu ilk grubun içinde yer alan ve geleneksel Türk camileriyle ilişkilendirilmesine sebep olan mihrap önü kubbeli mimari özelliğin Kahire’deki temsilcisi Baybars Camiidir.⁸²

⁷⁴ Geniş Bilgi İçin Bknz: A. Uluçam, *Halep’te Türk Kültür Varlığı, Anadolu’da Doğdu (60. Yaşında Fahri IŞIK’a Armağan)*, İstanbul, 2004, s.777-790, *Suriye’de Türk Kültür Varlığı Araştırmaları II-HAMA*, VIII. Ortaçağ ve Türk Dönemi Kazı ve Sanat Tarihi Araştırmaları Sempozyumu, Sakarya, 2004

⁷⁵ Kasnak: “Kubbelerin çember biçimindeki alt kısmının oturduğu silindir duvar.” A. Turani, *a.g.e.*, s.80

⁷⁶ O. Aslanapa, *Türk Sanatı I-II*, İstanbul, 1984, s.92

⁷⁷ Hânekah: “Merkezlik niteliğine sahip büyük tekke. Dergâh.”, A. Turani, *a.g.e.*, s.53

⁷⁸ A. A. Bayhan, *Mısır’da Memlûk Sanatı*, s.120

⁷⁹ Hipostil Cami: S.Lane-Poole’un 1886 tarihli *The Art of Saracens in Egypt* isimli eserinde tanımlanmıştır.

⁸⁰ Revak: “Duvarla aralarındaki boşluk tonoz, kubba ya da damla örtülü sütunlu kemer sıralarının teşkil ettiği, bir yanı açık dehliz.”, A. Turani, *a.g.e.*, s.123

⁸¹ Kaide: “Bir sütunun oturduğu alt kısım”, A. Turani, *a.g.e.*, s.63

⁸² A. Altun, *Ortaçağ Türk Mimarisinin Anahtarları İçin Bir Özet*, İstanbul, 1988, s.33

“Haçvari Plan”⁸³ tanımına uyan Memlûk camileri ise ikinci grubu oluşturmaktadır. Öncelikle Eyyûbi medreselerinde görülen bu yapı hücrelerle çevrilmiş avlular ve onların etrafını saran farklı boyutlardaki dört eyvandan⁸⁴ ibarettir. Zamanla, Memlûk eserlerinde yer alan ve yapının Memlûk mimarisi olduğunu anlatan şerit şekli kitabeler, avlunun dört tarafını da saracak şekilde yapıllarda yerini aldığı görülmektedir. Burci Memlûklar döneminde camilerin kubbelerindeki değişimin gözlemlendiği üçüncü grup cami mimarisi Sultan Kayıtbay dönemine denk gelmektedir. Osmanlıların Anadolu’da yer alan mimari yapılarında uyguladığı üç dilimli tromp⁸⁵ sisteminin yine Memlûk geç dönemde görüldüğü bilinmektedir.⁸⁶

Eğitim kurumları olarak inşa edilen külliyele⁸⁷ de Memlûk mimarisinde önemli yere sahiptir. Özellikle Sultan Kalavun’un oğlu Nasır Muhammed’in Nasiriye Medresesi’nin inşası Büyük Selçuklular’ın dört avlulu mimarisini Mısır’a taşımaya yetmiştir.⁸⁸ Maalesef günümüze orijinal hâliyle bu mimari özellikteki yapılardan ulaşabilen iki eserden fazlası değildir.

Türbeler incelendiğinde ise bu yapıların mezarlıkta birbirlerine yakın olarak inşa edildikleri görülmektedir. Farklı mimari planlarla inşa edilmelerine rağmen, türbelerin genel mimari özelliklerini taşıyan ve içlerinde en gösterişli olanı Sultan Hasan Türbesi’dir. Bu yapı kare planlıdır ve kubbesi yüksek kasnaklar üzerine oturtulduğundan heybetli bir duruşa sahiptir. Türbe etrafında Sultan Hasan Külliyesi bulunur.⁸⁹ Bu bilgiyle diğer türbeler de incelendiğinde, Memlûk külliyelerinin türbe

⁸³ Haçvari Plan: S.Lane-Poole’un 1886 tarihli *The Art of Saracens in Egypt* isimli eserinde tanımlanmıştır.

⁸⁴ Eyvan: “...avluya bakan tarafı açık, üç tarafı kapalı, üstü tonozla örtülü, yerden yüksekçe zeminli oyalara denir” A.Turani, *a.g.e.*, s.43, İstanbul Ün. Güzel Sanatlar Böl. Başk., *Güzel Sanatlar Ders Notları*, İstanbul, 1999, s.172

⁸⁵ Tromp: “Kare planlı dört duvarın üzerine kubbe oturtturmak üzere, sekiz kenarlı bir kaide elde etmek amacıyla köşelerin iç tarafına yapılan küre parçası biçiminde hücre.”, A. Turani, *a.g.e.*, s.148, İstanbul Ün. Güzel Sanatlar Böl. Başk., *a.g.e.*, İstanbul, 1999, s.180

⁸⁶ A. A. Bayhan, *Mısır’da Memlûk Sanatı*, s.121

⁸⁷ Külliye: “Bir caminin etrafında, cami ile birlikte inşa edilmiş medrese, imaret,...çeşitli yapıların tümüne birden külliye denir.” A. Turani, *a.g.e.*, s.82, İstanbul Ün. Güzel Sanatlar Böl. Başk., *a.g.e.*, İstanbul, 1999, s.174

⁸⁸ A. A. Bayhan, *Mısır’da Memlûk Sanatı*, s.122, A. Altun, *a.g.e.*, s. 33

⁸⁹ A. Altun, *a.g.e.*, s. 33

çevresinde genişlediğini söylemek mümkündür. Dört kalın granit sütunun ve kare ayağın üzerine örtülen kubbe ile Memlûk türbe planlarından ayrılan Sultan Kalavun Türbesi'dir. Ayrıca türbe etrafını çevreleyen bir de galeri⁹⁰ bulunmaktadır. Bu plan Kanuni Sultan Süleyman Türbesi'ne (İstanbul) benzemektedir.⁹¹ Zaviyeler, tekkeler, hanekâhlar, minareler, kubbeler, mihrap ve minberlerdeki işçilik ve bezemelerde daha önce kullanılmayan teknik ve usuller Memlûk sanatını önemli kılmaktadır.

Memlûk süslemelerinde çok renkli mermer kullanılarak yapılan mozaik tekniğine duvar ve mihrap nişlerinde⁹² rastlanmaktadır.⁹³ Geometrik ve bitkisel bezemeler birçok alanda kullanılırken yazılarda da yer alması dikkat çekmektedir. Cephelerde çok dilimli çiçek desenli dendanlara⁹⁴ rastlanmaktadır. El sanatlarında ise en önem verdikleri alan dokumaydı.⁹⁵ Bunun arakasından da cam ile yapılan kandiller, madeni miğfer, leğen, ibrik gibi günlük hayatta kullanılan eşyaları sıralamak mümkündür.

a) Şanlıurfa Tarihi ve Memlûk Eserleri

Günümüzde herkes, Şanlıurfa'yı İbrahim Peygamber'in ateşe atıldığı yer olarak bilmektedir. Ve bu olay yüzünden, şehrin tarihinin en eski tanıklarının İbrahim Peygamber döneminde yaşayanlar olduğu düşüncesi hâkimdir. Oysa Şanlıurfa tarihi, İbrahim Peygamber'den çok daha eski dönemlere dayanmaktadır. Kimi tarihi kaynağa ve tarih araştırmacılarına göre Urfa Nuh Tufanı'ndan sonra kurulan üçüncü şehirdir. Hatta şuanda Urfa'nın bir ilçesi olan Harran, Nuh'un torunu Kayyan (Haran anlamına gelir) tarafından Tufandan sonra kurulan ilk şehirdir.⁹⁶ Eyyûbi dönemi öncesine dair Şanlıurfa'da herhangi bir kitabe veya mimari eserlerde yazılı bulgulara rastlanmamaktadır. Bunun sebebi belki Selçuklu dönemine denk gelen 1115 yılındaki deprem belki de Moğol istilalarıdır. Çünkü deprem sırasında kale

⁹⁰ Galeri: "...çeşitli oymaları birbirine bağlayan uzunlamasına salonlar." A. Turani, *a.g.e.*, s.47,

⁹¹ A. A. Bayhan, *Mısır'da Memlûk Sanatı*, s.124

⁹² Niş: " Tezyini, pratik ya da inşâi amaçlarla duvarlarda yapılan çeşitli hücre, yuva, göz vb.'ye verilen genel terim." A. Turani, *a.g.e.*, s.106, İstanbul Üniv. Güzel Sanatlar Böl. Başk., *a.g.e.*, İstanbul, 1999, s.176

⁹³ S.Lane-Poole, *a.g.e.*, s.103-110

⁹⁴ Dendan:

⁹⁵ A. A. Bayhan, *Mısır'da Memlûk Sanatı*, s.130

⁹⁶ Geniş Bilgi İçin Bknz: S. Güler, *Urfa tarihi*, c.I, Şanlıurfa, 2004

burçlarının yıkıldığı ve Moğol istilalarında birçok yapının zarar gördüğü bilinmektedir. Yine de Şanlıurfa'nın Titriş Höyük ve Lidar Höyük gibi bölgelerinde yapılan arkeolojik kazılarda bulunan kalıntılar, taş devrinin bu şehirde yaşandığını göstermektedir. Bunun yanında Urfa Göbekli Tepe, 11.000 yıl öncesinde bile uygarlığın bu bölgede var olduğunu gösteren bir kanıttır. Bu da Şanlıurfa'nın, bilinenin aksine, çok daha eski tarihlere kadar uzanan bir geçmişi olduğunun ispatı niteliğindedir.⁹⁷

Büyük İskender döneminde Urfa adının “Edessa” olarak kullanıldığı düşünülmektedir. Edassa ismi “bol, fazla su” anlamını taşımaktadır. Urfa'nın bu coğrafi özelliği Mezopotamya bölgesindeki diğer şehirlerle aynıdır. Bu yüzden Şanlıurfa da birçok uygarlık, krallık ve devletlerin yaşadığı bölgeler arasında yer alır.⁹⁸

Roma İmparatorluğunun ikiye bölünmesiyle Doğu Roma sınırları içerisinde kalan Şanlıurfa, Bizans hâkimiyeti kurulana kadar Roma İmparatorluğu'nun yönetimindeydi. Hz. Ömer zamanında (634-644) İslam fetihleri çoktan Arap Yarımadası'nı aşarak Anadolu sınırlarına ulaştı. Bu fetihlerle İslamiyet hızla yayılıyordu. Bu dönemdeki İslam fetihleri Bizans İmparatorluğunun Şanlıurfa'daki varlığına son verdi. Artık İslam devletlerinin hakim olduğu şehrin adının İslam devletlerince “Ruha” olarak kullandığı da düşünülmektedir.⁹⁹

Emevilerin kurulmasıyla Urfa Emevi hâkimiyetine geçti ve ardından şehir Abbasilere ev sahipliği yaptı. 1065 yılına gelindiğinde ise Şanlıurfa'da Bizans İmparatorluğu yeniden tam hâkimiyetini kurdu. 1071 Malazgirt zaferiyle Anadolu'ya giriş yapan Selçuklu Devleti'nin Sultanı Alparslan'ın dönemine kadar da Bizans hâkimiyeti devam etti. 1087 yılından itibaren şehir birçok devlet arasında el değiştirirse de artık Türk-İslam devletlerinin idaresi altında olacaktı. Melikşah'ın 1087 yılında Şanlıurfa'yı fetih etmesiyle bu dönem başladı.¹⁰⁰

⁹⁷ M. Karakaş, *Urfa'nın Kültür ve İnançlar Serüveni*, Ankara, d.y., s.47

⁹⁸ M. Karakaş, *Urfa'nın Kültür ve İnançlar Serüveni*, s.45

⁹⁹ S. Güler, *Urfa tarihi*, s.25, H. Açıanal, *Urfa tarihi (MÖ 2000-MS 1400)*, c.XVII, Ankara, 1997, s.32,

¹⁰⁰ Geniş Bilgi İçin Bknz.S. Güler, *Urfa Tarihi*, c.I, Şanlıurfa, 2004

1098 yılında şehir hâlâ Selçuklu hâkimiyeti altında olsa da şehirde Latin Kontluğu kuruldu. Ancak 1144 senesinde Anadolu Selçuklu Sultanı Mesud tarafından bu kontluk kaldırıldı. Uzun dönem Selçuklu hükümdarlığını yaşayan Şanlıurfa, 1182'de Eyyûbi Sultanı Selahaddin Eyyûbi tarafından fethedilerek, Eyyûbi sınırları içine dahil edildi. 1234 yılında Selçuklu Sultan'ı Alaaddin Keykubat Mezopotamya'nın bir diğer tarihi şehri Mardin'in hakimi Artuk Aslan'dan yardım istedi. Güçlerini birleştiren iki sultan birkaç ille birlikte Şanlıurfa'yı da fethedebildi.¹⁰¹ Fakat Eyyûbi Sultanı el-Kâmil şehri iki yıl sonra 1236'da geri aldı. Bu dönem içerisinde şehir, Harzemliler ve Tatarların saldırısına uğradı. Kısa süreli de olsa Urfa yine birçok kez el değiştirdi. 1260 yılında ise her yeri yıkıp kavuran Moğol istilası Şanlıurfa'ya da ulaştı. Moğol saldırılarıyla şehir büyük hasar gördü. Bu esnada şehre Selçuklu hâkimdi. Olaylardan sonra Selçuklu sınırları dâhilindeki diğer şehirlerle birlikte Şanlıurfa da İlhanlıların saldırılarıyla karşı karşıya kaldı. Şanlıurfa'nın geleceği için Memlûk Devletinden yardım istenmesine karar verildi. Böylece Anadolu Selçuklu Devleti Mısır'da hızla büyüyen bu yeni devletten yardım istedi. Bu olayın tarihi hakkında iki farklı bilgi mevcuttur. Birinci tarih 1272¹⁰² diğeri 1265tir¹⁰³. Hangi tarihin kesin olarak doğru olduğu konusunda fikirler ayrılrsa da, Memlûkların Güneydoğu Anadolu'ya girişinin Sultan Baybars dönemine denk geldiği görülmektedir. Çünkü her iki tarihte de Memlûk tahtında Sultan Baybars vardır. Ayrıca Sultan Baybars dönemi hakkındaki bilgilerde, Selçuklunun bu tarihlere denk gelen bir yardım isteğinin olduğuna daha önce de yer vermiştik

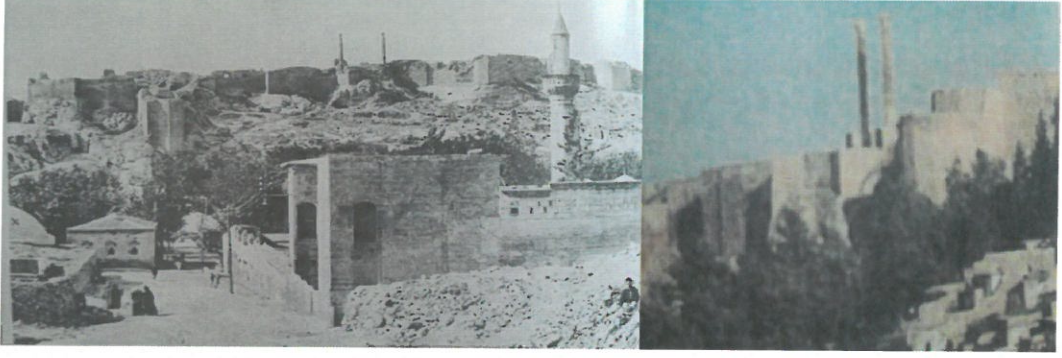
Memlûklar, İlhanlılara karşı Selçuklu Devletinin yardım isteğini geri çevirmeyerek Güneydoğu Anadolu'ya girdi. O yıllarda Memlûk Devleti bölgede hâkimiyet kurmadı veya kuramadı. Memlûkların Şanlıurfa'ya ancak 1300 yılında hâkim olduğu bilgisi kaynaklarda yer almaktadır, bu da en-Nâsır Muhammed (1299-1309) dönemine denk gelmektedir. Urfa tarihi hakkında bilgi veren iki sikke de Memlûk hâkimiyetini ispatlamaktadır. Ancak sikkelerin üzerinde Burci Memlûk dönemi Çerkes asıllı olmayan Sultan el-Melekü'z Zahir Temürboğa'nın (1466-1468)

¹⁰¹ M Karakaş, *Şanlıurfa ve İlçelerinde Kitabeler*, Konya, 2012, s.19

¹⁰² İ. Kafesoğlu, *a.g.e.*, s.106

¹⁰³ M. Karakaş, *Urfa'nın Kültür ve İnançlar Serüveni*, s.22

zamanına denk gelen “Urfa” damgası bulunmaktadır. Memlûk hâkimiyetinin zayıfladığı dönemlerde şehre Akkoyunlular ve Karakoyunlar hâkim oldu. Urfa 1503 yılında Safavi Devletine de ev sahipliği yaptı. 1517 yılında ise Şanlıurfa Osmanlı Devleti sınırları içine dâhil edildi. Cumhuriyet döneminde ise şehir il merkezi yapıldı.¹⁰⁴

Resim 1 Şanlıurfa Genel Görünüm 1925 (97 İl Yıllığı'ndan) **Resim 2** Şanlıurfa 2013

1) Urfa Kalesi

Birçok devlete ev sahipliği yapan Şanlıurfa Kalesi'nin (Resim 3 - Resim 4), şehrin güney kısmında yer alan bir kayanın üzerinde kurulduğunu görmekteyiz. Tam olarak hangi tarih ve kimler tarafından yapıldığı hakkında kesin bilgiye ulaşmak mümkün değildir. Fakat yapının doğu cephesinde bir adet, güney cephesinde bir adet, kuzey cephesinde ise üç adet toplamda beş adet kitabe bulunmaktadır. Bu kitabelerde de Akkoyunlu Devleti hükümdarlarının isimleri mevcuttur. Ancak tahrip olan bu kitabelerden bazılarının tam olarak okunması ve çözümlenmesi zordur. Sadece kitabeler değil ayrıca kalenin beş burcunun da, Selçuklu döneminde, Moğol istilaları sırasında büyük hasar gördüğü düşünülmektedir. Tüm bu hasarlara rağmen, yapının mimarisi incelendiğinde detaylı bir tadilata uğradığı bellidir. Bu da Bizans ve İslami devirlere denk gelmektedir.¹⁰⁵

¹⁰⁴ A. C.Kürkçüoğlu , *Ruha'dan Urfa'ya (1780-1980)*, Şanlıurfa Belediyesi, Ankara,1990.s.22

¹⁰⁵ A. A. Bayhan, *Güneydoğu Anadolu'da Memlûk Sanatı*,T.A. , c.VI, Ankara 2002, s.133

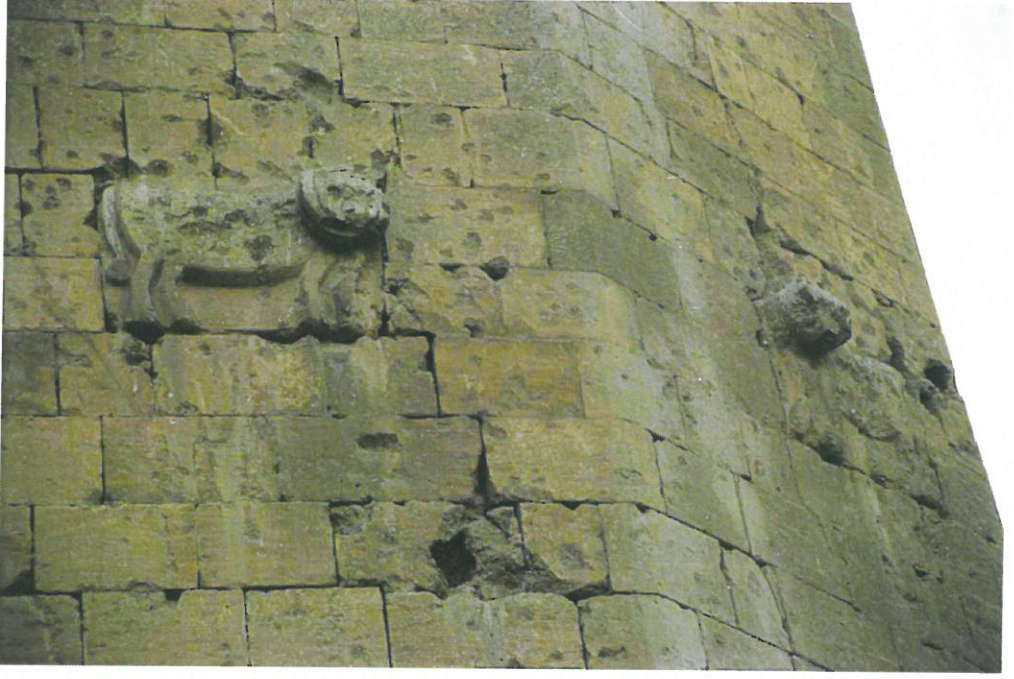

Resim 3 Şanlıurfa Kalesi

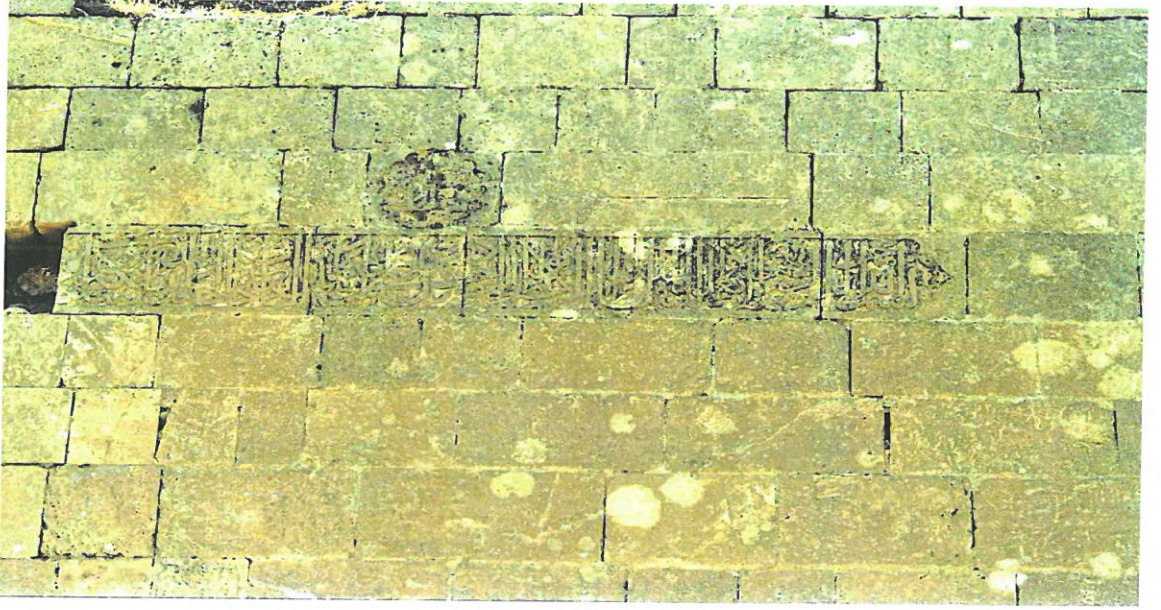
Resim 4 Şanlıurfa Kalesi

Şanlıurfa Kalesi'nin bazı bölümlerinde aslan kabartmaları bulunmaktadır.
(Resim 5)

Resim 5 Aslan Motif

Memlûkların kaleyi inşa ettiğine dair herhangi bir kitabe veya yazıt bulunmamaktadır. Ancak dış surların Doğu ve Kuzey Cephelerindeki (Resim 6) kapılarda yer alan kitabelerde Memlûk sultanları tarafından kalenin bazı bölümlerinin zaman içinde yaptırıldığı yazılıdır.

Resim 6 Kuzey Cephe Kitabesi

Bununla birlikte sur duvarlarının bazı yerlerinde yer alan işçilik Memlûk izleri taşımaktadır. Böylece Memlûk döneminde de kalenin tamir edildiği veya bazı bölümlerinin eklendiği anlaşılmaktadır.¹⁰⁶

2) Birecik ve Memlûk Eserleri

Şanlıurfa'nın ilçelerinden olan Birecik, ticaret hattı üzerinde bulunması sebebiyle ortaçağda büyük önem arz etmekteydi. Fırat Nehri kıyısında olan ilçe, sadece karayoluyla değil, nehir üzerinden Bağdat'a olan ulaşımı sayesinde de ticaret merkezi halindeydi. İlçe İslam Dini'nin yayılma sırasında Müslüman Devletler'in egemenliğine girdi. Ardından Frank ve Artuklular arasında el değiştiren Birecik, uzun süre Kudüs Kralı Baudouin'in hâkimiyetinde kaldı.¹⁰⁷ 1240'da ise Eyyûbi'nin egemenliğine girdi ve 1259'da Moğol istilalarında zarar gören şehirlerden biri oldu. Birecik halkını tamamen yok ettiği iddia edilen Moğolların uzun süre Birecik Kalesi'ni kullandıkları da bu iddiaların içinde yer almaktadır. Moğol istilalarıyla birlikte Güneydoğu Anadolu'da varlığını sürdüren Selçuklu Beylikleri'nin 1277 yılında Memlûk Devleti'nden yardım istediklerini bilmekteyiz. Ancak Meryem ACARA Birecik, Hilafeti, Suruç, Bozova İlçeleri ile Rumkale'deki Taşınmaz Kültür

¹⁰⁶ A. A. Bayhan, *Güneydoğu Anadolu'da Memlûk Sanatı*, s.135

¹⁰⁷ A.C. Kürkçüoğlu, *Birecik*, Ankara,1996,s.2, M. Acara, *a.g.e.*, s. 208

Varlıkları isimli eserinde 1260 yılında Memluk Sultanı Baybars'ın Birecik'e hakim olduğunu kaleme almıştır. Ayrıca yazısının devamında 1262 yılında Memlûk Devleti'nin Birecik'e garnizonluklar kurarak Anadolu'dan Suriye'ye geçiş hattını kontrol altına aldıkları bilgisi de yer alır.

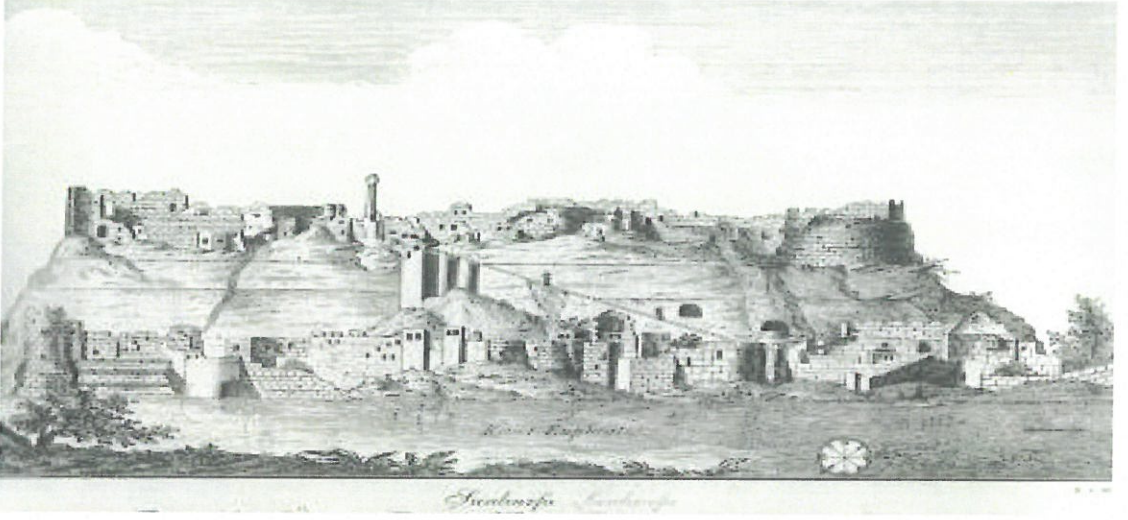
1404 Memlûk hakimiyeti sonrası Birecik'te Akkoyunların egemenliği söz konusudur. 1419'da Karakoyunlar şehri yağmalamış ancak şehirde hakimiyet kurmamışlardır. Birecik, kısa bir süre yeniden Memlûk egemenliği altındadır ve 1517 yılında Osmanlı Padişahı Yavuz Sultan Selim'in Güneydoğu Anadolu seferleri sırasında ilçe Osmanlı egemenliğine girer. Birçok devlete ev sahipliği yapan Birecik'te farklı mimari yapıların olacağı düşünülür ancak günümüze ulaşan veya ulaşabilen taşınmaz kültür varlıklarının sayısı tahminlerden azdır. Birecik'e ait 19. ve 20. Yüzyılın başlarında yazılan salnamelerde ¹⁰⁸ bahsedilen birçok mimari yapıdan günümüze ulaşabilen veya hakkında yazılı kaynağa sahip olduğumuz eser çok azdır. Buna rağmen yine de Birecik'in geçmişine dair ipuçları verecek kadar eser ilçede bulunmaktadır.

2.1. Birecik Kalesi

Kaleyi, günümüzde tam bir kompleks şeklinde görme veya inceleme şansına maalesef sahip değiliz. Çünkü yapının ayakta kalan kısımları sadece bazı sur burçları ve sur kapılarıdır. (Resim 7-8) Ayrıca kalenin kimler tarafından inşa edildiği hakkında da herhangi yazılı tarihi bir bilgi yoktur. Bu hususta birçok kaynaktan sadece yapının konumu ve şehrin tarihi gelişimi göz önünde bulundurularak kalenin Seleukoslar döneminde inşa edildiği düşüncesi yer almaktadır. Ayrıca bazı kaynaklarda da Birecik kalesinin adı "Kale-i Beyda" olarak geçmektedir.¹⁰⁹ (Resim 9 - Resim 10)

¹⁰⁸ A.C. Kürkçüoğlu, *Birecik*, s.7, M. Görür, *Birecik, Hilafeti, Suruç, Bozova İlçeleri ile Rumkale'deki Taşınmaz Kültür Varlıkları*, 1999 Ankara, s.44-57

¹⁰⁹ A. A. Bayhan, *Güneydoğu Anadolu'da Memlûk Sanatı*, s.134

Resim 7 Birecik Kalesi (97 İl Yıllığı)

Resim 8 Birecik Kalesi

Resim 9 Birecik Kalesi

Resim 10 Birecik Kalesi

Tüm bu bilinmezliklere rağmen yapının sur duvarında (Resim 11) ve günümüze ulaşan kapılarındaki kitabelerde yazılanlar (Resim 12-13) bizlere kalenin tarihi hakkında yorum yapılabilecek bazı bilgiler vermektedir. Bu doğrultuda Memlûk Sultan'ı Kayıtbay'ın kaleyi tamir ettirdiği düşünülmektedir.¹¹⁰

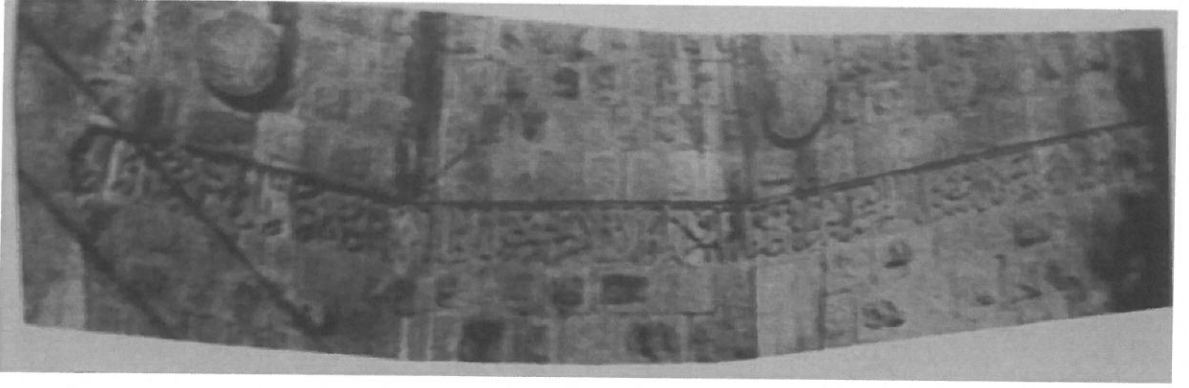

Resim 11 Birecik Kalesi Dış Sur

¹¹⁰ A. A. Bayhan, *Güneydoğu Anadolu'da Memlûk Sanatı*, s.134, M. Acara, a.g.e., s. 209

Resim 12 Sur Duvarındaki Kitabelerden biri (Karakaş'tan)

Resim 13 Sur Duvarındaki Kitabelerden Biri (Karakaş'tan)

2.2. Birecik Kalesi Dış Surları

Yanlış yapılaşmanın da etkisiyle sadece kalenin etrafını çevreleyen dış surlarda güney ve batı kısımlara doğru uzanan duvarlar günümüze ulaşabilmiştir. (Resim 14 – Resim 15) Bu sur duvarlar düzgün kesme taş ana malzemesi de moloz taş dolgu kaplamadır. Bizlere surların tarihi hakkında bilgi veren ise Urfa Kapısı'ndan doğu yönüne devam eden çeşitli yerlerde var olan, mühür olarak nitelendirilen, dairesel beş madalyondur. (Resim 16)

Resim 14 Birecik Kalesi Sur Duvarı

Resim 15 Birecik Kalesi Sur Duvarı

Resim16 Birecik Kalesi Dış Surdaki Madalyon

Madalyonların üzerinde;

“Mevlana Sultan Melik’ül Eşref Ebu’n nas Kayıtbay 1482”¹¹¹ ibaresi bulunmaktadır.

2.3. Birecik Kalesi Sur Kapıları

Yapının günümüze ulaşan iki sur kapısı vardır. Bunlar: “Urfa Kapısı” ve “Meçan Kapısı”dır. Bunun yanı sıra, kalan surların mimari şeklerinden dolayı, günümüze ulaşmayan iki kapının daha olduğu düşünülmektedir. Buna ek olarak, geçmiş dönem tarih araştırmacıların yazıları arasında bu iki kapı bilgisi vardır. Ayrıca yine eserlerinde bire bir transkripsiyonunu yazdıkları kitabelerden edinilen bilgiler de var olmayan kapılar hakkında yorum yapmamıza izin vermektedir.

بسم الله الرحمن الرحيم امر بانشاءه مولانا السلطان العظم

¹¹¹ Birecik Kaymakamlığı, *21.Yüzyıla Girenken Birecik*, Ankara, 2003, s.226; M. Karakaş, *Şanlıurfa ve İlçelerinde Kitabeler*, s.358

الملك المعظم قامع العناق الباغين باوتاد عدله و عاقر
هموم القاصدين بعقار فضله السلطان الملك المالك
الشرف ابوالنصر قايتباى عامر عام البلاد بديانته
و بذله محيى السنن المحمديه بقوله و فعله رافع لواء
الاسلام بخفض المظالم و قامع عماد الطغيان بر دعل ظالم

منفق خزائنه فى الطاعات و منشى الحصون الحفظ
ديار المسلمين و صون اعراض المسلمات
افضل ملوك عصره
علا الاطلاق و اقومهم فى ذات الله بلا شقاق سيف
الله المر هف ناصر الدين المحمد المشرف السلطان المالك
الملك الاشرف ابو النصر قايتباى عز نصره و كان
انتهاء البناء فى هذه السور المبارك الى هذا المكان
فى رابع عشر رمضان المعظم
سنت ثمان و ثمانين ثمانمائة منالهجرة

Çevirisi

“Fazilet kaynağı ile kendisine ihtiyaçlarının karşılanması için gelenlerin ihtiyaçlarını karşılayarak üzüntülerini gideren, adaletin doğurduğu ve güçlüğü ile asilerin cezalarını veren ve adaleti sağlayan, büyük melik ve büyük sultan mevlana Ebu Nasr Kayıtbay bunun inşasına mir verdi. Mülkün maliki şerefli Sultan Kayıtbay, zulümları durdurdu, isyancıların isyanlarını kırdı. Zalimleri alçaltarak mülkünden kovdu. Bütün beldeleri tamir ettirdi. O söz ve davranışlarıyla Muhammediye sünnetini diriltti, bağış ve diyaneti ile İslam bayrağını yükseltti.

Müslümanların memleketlerini ve namuslarını korumak için kaleler inşa etmek ve itaat etmek için hazinelerini sarf etti. Devrindeki meliklerin en faziletlisi, Allah'ın zatını tanımada zorluk çekmeyenlerin en kuvvetlisidir. Allah'ın keskin kılıcı

Muhammed dininin yardımcısı olarak şereflenmiş mülkün maliki Sultan Ebu Nasr Kayıtbay- Allah onun yardımını yüceltsin- bu yerde bu mübarek surun yapımını tamamladı. Tarihi hicri 14 Ramazan 888”¹¹² şeklindeki yazı yer almaktadır.

Bu çerçevede Birecik Kalesinin günümüze ulaşmayan en uzun bölümü **Bağlar Surları** ve **Bağlar Kapısı** olarak anılmaktadır¹¹³. Bu bölümün kapısı tamamen yıkılmıştır. 182.20 m. uzunluğunda 2.00 m. kalınlığında olan surun orta bölümünde bulunan en yüksek noktası 11 m. dir.

Bağlar Surlarına destek veren üç burç vardır. Bu burçlardan günümüze yapısı tamamen bozulmadan ulaşan sadece ikisidir. Bunlardan birinin batısı kubbeye benzer sivri beşik tonoz¹¹⁴ biçiminde düzenlenmiş **Sekizgen Burç** tur. Yapısı bozulmadan günümüze gelen diğer burç, iç ve dıştan dikdörtgen planlı tonoz¹¹⁵ örtülüdür.¹¹⁶

Günümüze ulaşmayan ikinci sur kapısı ise **Meydan Kapısı** olarak adlandırılmaktadır.¹¹⁷ Kapının bugün Meydan Mahallesi olarak bilinen bölgede yer aldığı düşünülmektedir. Ayrıca Fırat nehriyle bağlantı sağladığı da ihtimaller arasındadır. Kapının mimari yapısı ve üzerindeki süslemeler hakkında herhangi bir bilgi de mevcut değildir. Ancak tarih araştırmacısı Oppenheim'e göre yapıya ait bir kitabe mevcuttur. Günümüzde var olmayan ve Meydan'ın iç kısmında yer aldığı

söylenen bu kitabede;

بِسْمِ اللّٰهِ الرَّحْمٰنِ الرَّحِیْمِ (...) عَزَّ لَمَوْلَانَا السُّلْطٰنِ الْاَعْظَمِ
سِیْفِ اللّٰهِ الْمَرْهَفِ الْمَلِكِ الْاَشْرَفِ اَبِی النَّصْرِ
قَايْتَبَايْ بَتَوْلَى الْفَقِیْرِ اِلَى اللّٰهِ تَعَالَى یُوْنَسَ

¹¹² M. Karakaş, *Şanlıurfa ve İlçelerinde Kitabeler*, s.362-363

¹¹³ A. A. Bayhan, *Güneydoğu Anadolu'da Memlük Sanatı*, s.134

¹¹⁴ Beşik Tonoz: "...tavan örtüsüdür...boylamasına kesilmiş bir silindir biçimindedir", A. Turani, *a.g.e.*, s.145-146

¹¹⁵ Dikdörtgen Tonoz: "...tavan örtüsüdür...boylamasına kesilmiş dikdörtgen biçimindedir", A. Turani, *a.g.e.*, s.145-146, İstanbul Üniv. Güzel Sanatlar Böl. Başk., *a.g.e.*, İstanbul, 1999, s.180

¹¹⁶ M. Acara, *a.g.e.*, s.208

¹¹⁷ M. Acara, *a.g.e.*, s.208

سنت تسع وثمانين و ثمان مائه
اللهم و ادما العز المولانا السلطان الملك الاشرف
ابوالنصر قايتباى فى شهر جمادى الاخر
سنت سبع وثمانين و ثمان مائه

Çevirisi:

Bismillahirrahmanirrahim “Büyük sultan aziz efendimiz...

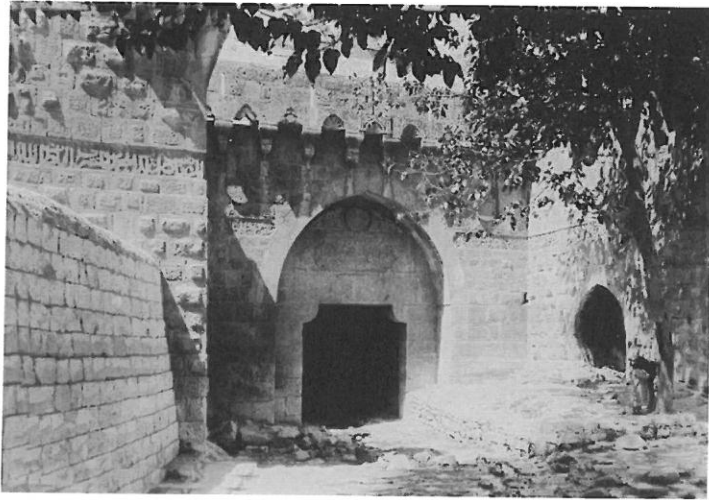
Allah’ın kılıcı en şerefli melik Ebu Nasır Kayıtbay (1468-149)’ın idareciliği ile fakir Yunus tarafından hicri 887 de (yaptırıldı, tamir edildi).

Ey Allah’ım, izzetli sultanımız şerefli Ebu Nasır Kayıtbay’ın mülkünü devam ettir. Hicri Cemazi’al-ahir 887”¹¹⁸ yazısı yer almaktadır.

Birecik Kalesi Dış Surlarının günümüze ulaşan iki kapısı ise **Urfa Kapı** ve **Meçan Kapı** dır.

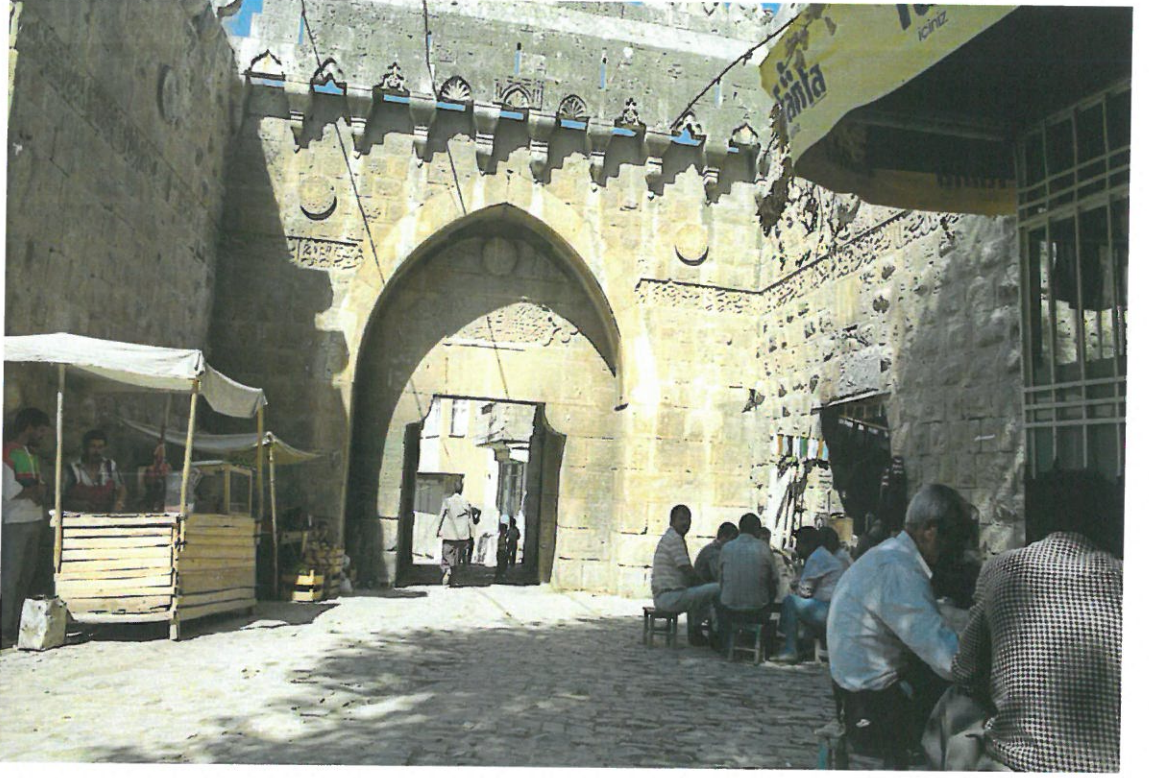
2.4. Urfa Kapı

Urfa Kapı, Birecik Kalesi surlarının doğu bölümünde yer alır. Kalenin, hasar görmeden ayakta kalabilen tek şehir kapısıdır. (Resim 17 – Resim 18)

Resim 17 Birecik Kalesi Urfa Kapı (Kürkçüoğlu’ndan)

¹¹⁸ M. Karakaş, *Şanlıurfa ve İlçelerinde Kitabeler*, s.370

Resim 18 Birecik Kalesi Urfa Kapı

Yapı, kare biçiminde, sivri kemerlidir. Niş içinde düz atkı taşlı kapı açığında yer almaktadır. Ayrıca kapı, iç kısım açıklığına, yuvarlatılmış konsollarla¹¹⁹ oturtturularak kurulan bir yapıya sahiptir. Kapı üzerinde üçü sivri, yanlardaki konsollara dilimli kemerlerle bağlanan toplam on adet taş konsol görülmektedir. Kapı üzerindeki bu konsollar kısmen yıkık durumdadır. Çapraz tonozlu¹²⁰ dehlizin¹²¹ kuzeyi beşik tonozlu dikdörtgen biçimli eyvan yapıya açılmaktadır. Kapının sağ ve sol bölümlerini boydan boya kaplayan ve kapının üst kısmında şerit kartuş içinde yer alan kitabeler vardır. Ayrıca kapıda mevcut kitabelerin üzerlerinde ve bazı kısımlarında madalyon şeklinde kitabeler de bulunmaktadır.(Resim 19 – Resim 20 – Resim 21)

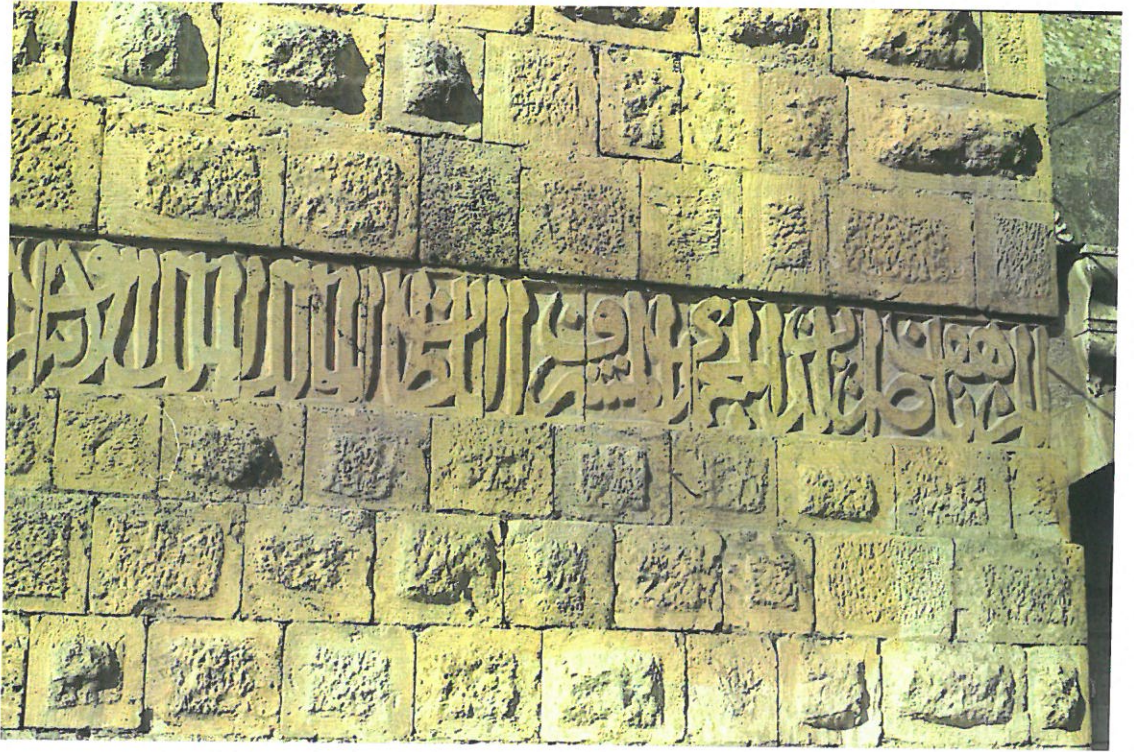
¹¹⁹ Konsol: “ Binalarda cumbo çıkıntıların altında “S” biçiminde konulan taştan desteklere denir.”, A. Turani, *a.g.e.*, s.76

¹²⁰ Çapraz Tonoz: “...tavan örtüsüdür...iki beşik tonozun birbirini dik olarak haç biçiminde kesmesinden oluşur. Buna haç tonoz da denir.”, A. Turani, *a.g.e.*, s.145-146

¹²¹ Dehliz: “ Koridor”, A. Turani, *a.g.e.*, s.33

Resim 19 Birecik Kalesi Urfa Kapı Sağ Duvar Uzantısındaki Kitabeler

Resim 20 Birecik Kalesi Urfa Kapı Sol Duvar Üzerindeki Kitabe

Resim 21 Birecik Kalesi Urfa Kapı Sol Duvar Uzantısındaki Kitabeler

Urfa Kapıda boydan boya yer alan şerit şekli kitabede ise;

بسم الله الرحمن الرحيم
امر بعمارته مولانا السلطان الملك
الاشرف ابي النصر قايتباى عز نصره
بتولى الفقير الى الله تعالى يونس
الشرفى نائب بيره لطف الله ب

Çevirisi

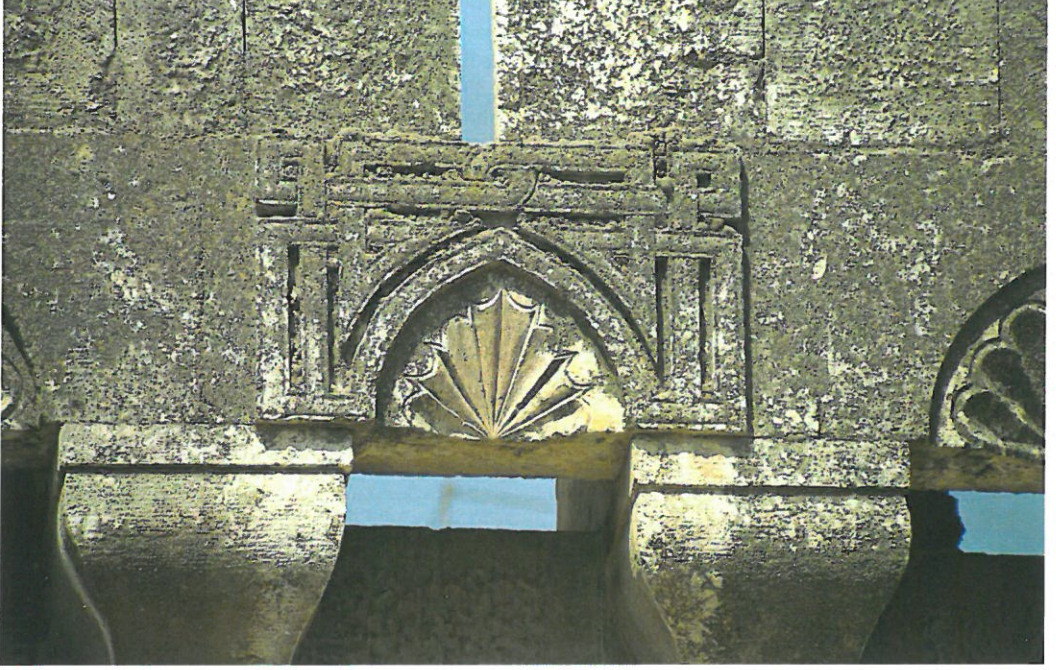
Bismillahirrahmanirrahim

“ Allah’ın lutfu ile saltanat makamının vekili, Allah’ın zayıf kulu Yunus eş-Şerefi’nin yönetimi altında, buranın yapılmasını yüce sultan, zaferler babası Melik el-Eşref Kayıtbay emretmiştir.”¹²² ifadeleri yer almaktadır.

Urfa Kapı’nın doğu cephesinde yer alan duvarda iki konsolun ara boşluğu

¹²² M. Karakaş, *Şanlıurfa ve İlçelerinde Kitabeler*, s.203

üzerinde bir motif bulunmaktadır. (Resim 22) Bu motiften A.Cihat KÜRKÇÜOĞLU'nun Birecik adlı eserinde “Suriye geleneğinde örgü motif” olarak bahsedilmektedir.

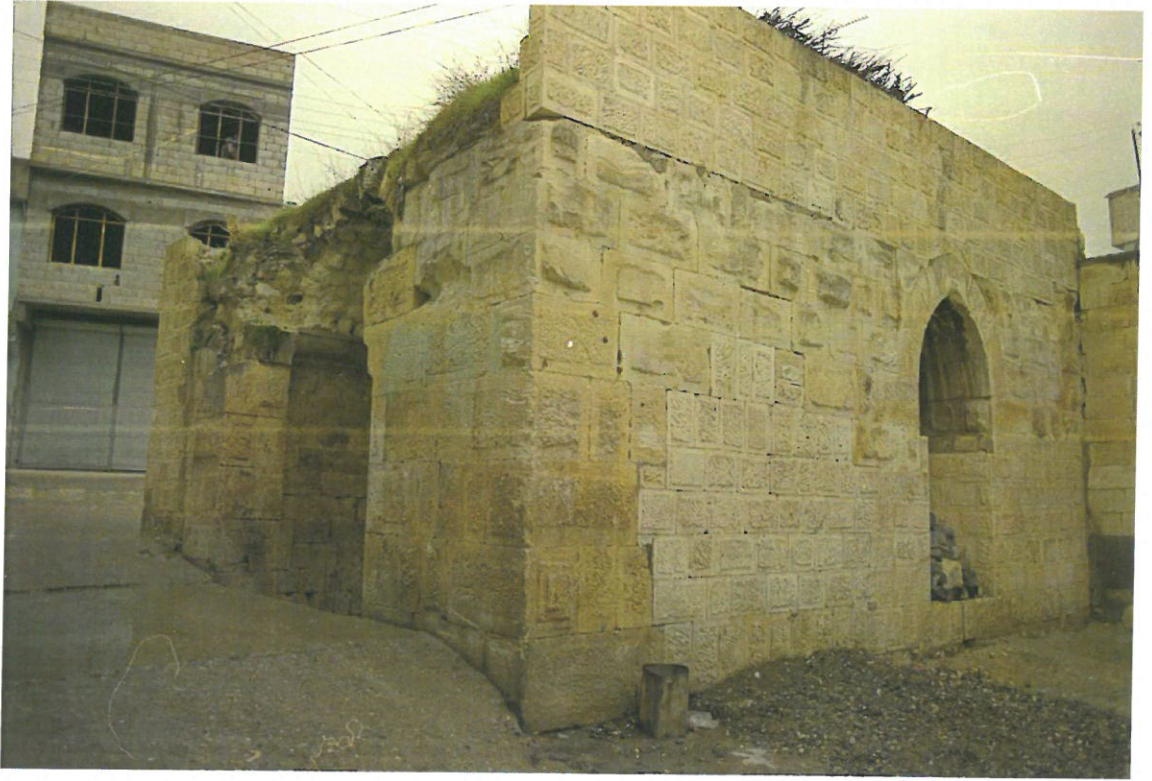
Resim 22 Birecik Kalesi Urfa Kapı doğu cephe Suriye geleneğinde örgü motifi

2.5. Meçan Kapı

1999 yılında tadilatı Kültür Bakanlığı tarafından yaptırılan Meçan Kapı, şehir surlarının güneydoğusunda yer almaktadır.(Resim 23) Yapı günümüzde kısmen yıkık bir vaziyettedir. Kapının bir burç kalıntısı da günümüze ulaşmıştır (Resim 24) ancak çevresinde ayakta kalan herhangi bir başka yapıyla karşılaşmak mümkün değildir. Yapının ana malzemesi, Urfa Kapısı'nda olduğu gibi, kesme taş üzerine moloz dolgu kaplamadır. Yüzey üzerinde ise bezemeler mevcut değildir.

Resim 23 Birecik Kalesi Meçan Kapı

Resim 24 Birecik Kalesi Meçan Kapı Burcu

Meçan kapı sivri kemerli yapıya sahiptir. (Resim 25) Kapıyı iki yandan kuşatan ve güney cephesinde bulunan iki kitabe vardır. (Resim 26 – Resim 27)

Resim 25 Birecik Kalesi Meçan Kapı

Resim 26 Birecik Kalesi Meçan Kapı Kitabeleri

Resim 27 Birecik Kalesi Meçan Kapı Kitabeleri

Bu iki kitabede;

بسم الله الرحمن الرحيم
امر بانشاءه مولانا السلطان المقام العظيم
الملك المعظم سلطان الاسلام والمسلمين
محي العادل في العالم خادم الحرمين والقبلتين الحاج الى
بيت الله الحرام سيف الله المر هف مولانا السلطان الملك
الاشرف ابى النصر قايتباى عز نصره بتولي الفقير
الشرفى يونس نائب البيره عفوا الله عنه وكان الفراغ
الى هذا البدن فى العشر الاخر
سنت تسع وثمانين وثمان مائه

Çevirisi

Bismillahirrahmanirrahim, “adaleti dirilten mevlana bu makain sultanı, büyük melik, islamın ve Müslümanların sultanı buranın yapımını emretti. Mescid-i Hatameyn’in kölesi, Allah’ın e,nde hacı olan Allah’ın keskin kılıcı mevlana sultan melik Eşref Ebi Nasır Kayıtbay’ın yardımı büyüktür. Onun Birecik Naibi Yunus - Allah onu affetsin- bu surları 889 hicri tarihinde son on gününde tamamladı.”¹²³ İfadesi yer almaktadır.

3. Birecik Ulu Camii

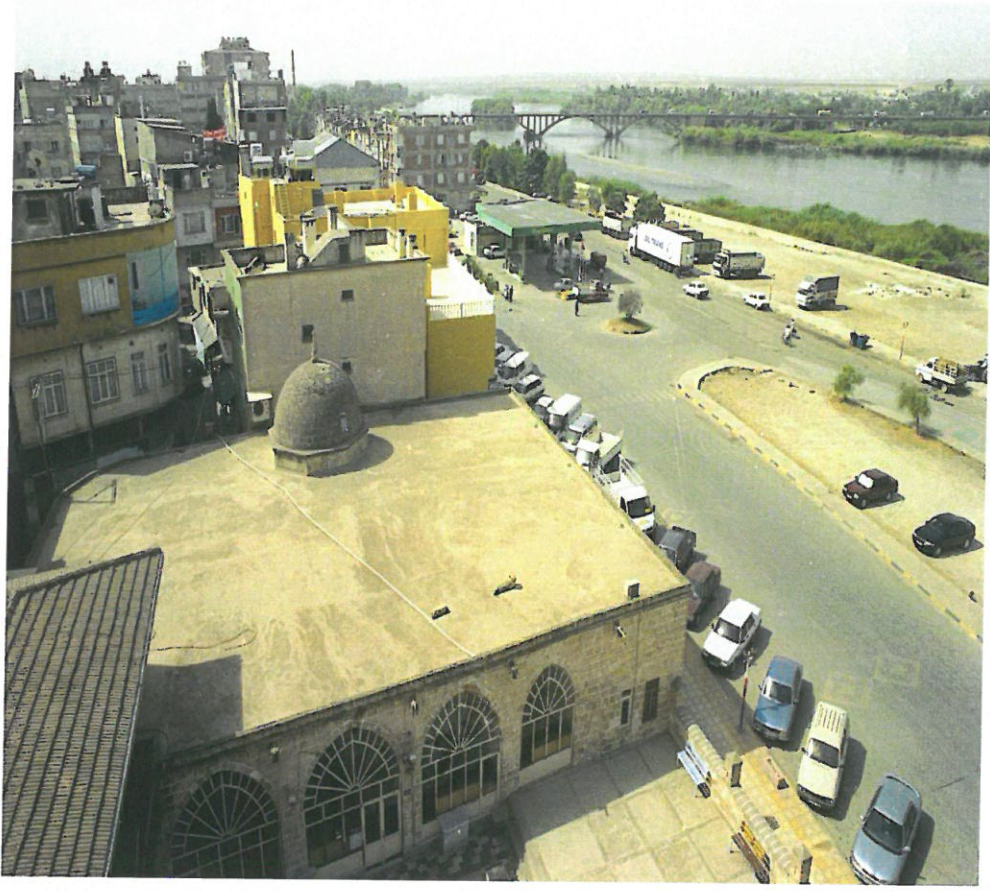
Cami Birecik ilçesi merkezindedir. (Resim 28) Yapının inşası ile ilgili günümüze ulaşan bilgi veya kitabe bulunmamaktadır. Ancak yapıya ait dört kitabeden çeşitli kaynaklarda bahsedilmektedir.¹²⁴ Bu kitabelerden birinin caminin inşası ile ve üçünün onarımı ile ilgili olduğu kaynaklarda yer alır ama bu kitabelerin neden günümüze ulaşmadığı hakkında bir bilgi mevcut değildir. Yapım kitabesinin, caminin kuzey kapısı üstünde olduğu düşünülmektedir. Ayrıca kitabede caminin “Memlûk Sultanı Melik Eşref Şaban’ın (Hicri 76/ Miladi 1364-1365) emriyle yapıldığı”¹²⁵ yazısının olduğuna inanılmaktadır.

Cami kuzey-güney uzantısında dikdörtgenimsi bir yapıya sahiptir. (Çizim 1) Ana giriş kapısı batı cephesinde bulunmaktadır. Ayrıca kuzey ve doğu cephelerinde de kapılar vardır. Avlu kapısına da kuzeyden basamaklarla çıkılmaktadır. Yapının dört çapraz tonozla örtülü son cemaat yeri de mevcuttur. (Resim 29) Çift yönlü sivri kemerlerle cami enine paralel çok neflidir. Ayrıca cami beşik tonozlarla örtülmüştür. (Resim 30)

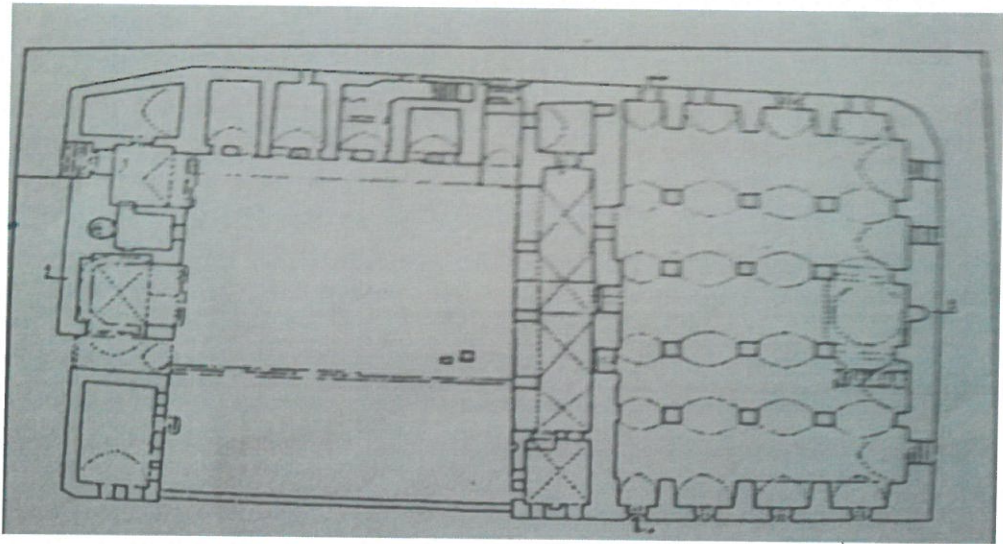
¹²³ M. Karakaş, *Şanlıurfa ve İlçesinde Kitabeler* s.361

¹²⁴ Geniş bilgi için bkz.: S. Alp, *Birecik, Hilafeti, Suruç, Bozova İlçeleri ile Rumkale'deki Taşınmaz Kültür Varlıkları*, 1999 Ankara., s.59-71; A. A. Bayhan, *Güneydoğu Anadolu'da Memlûk Sanatı*, s.135

¹²⁵ A. A. Bayhan, *Güneydoğu Anadolu'da Memlûk Sanatı*, s.135

Resim 28 Ulu Camii

Çizim 1 Ulu Camii Planı (DURUKAN'dan)

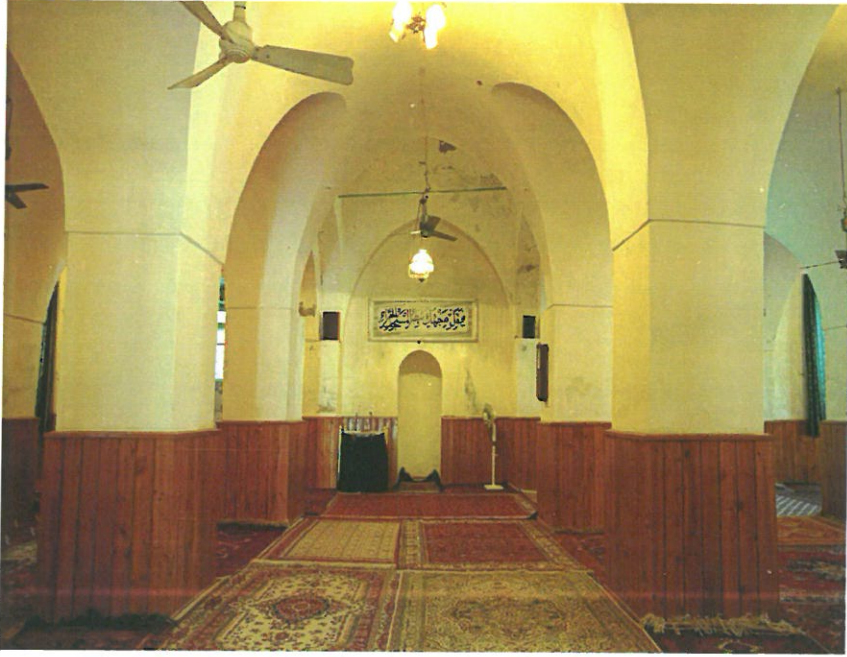

Resim 29 Birecik Ulu Camii Son Cemaat Yeri

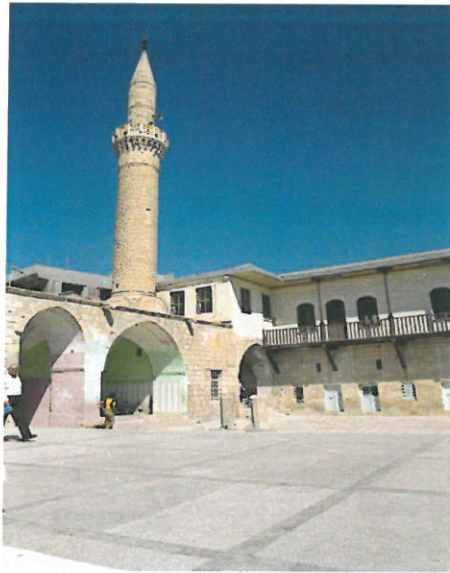

Resim 30 Birecik Ulu Camii İçi

Camiyi A.Ali Bayhan “mihrap önü kubbe cami” olarak tanımlarken A.Cihat Kürkçüoğlu “çok ayaklı cami” olarak sınıflandırmaktadır. (Resim 31) Caminin minaresi avlunun kuzeydoğu köşesinde yer alır. Silindirik gövdeli, dilimli külahı, tek şerefeli ve üzeri yivli şekilde inşa edilmiştir. (Resim 32) Ayrıca minarenin kuşağındaki bezemelerde madalyon şeklinde birbirlerinden farklı süslemeler de mevcuttur. (Resim 33 –Resim 34)

Resim 31 Birecik Ulu Camii Mihrap Önü Bölümü

Resim 32 Birecik Ulu Camii Minaresi

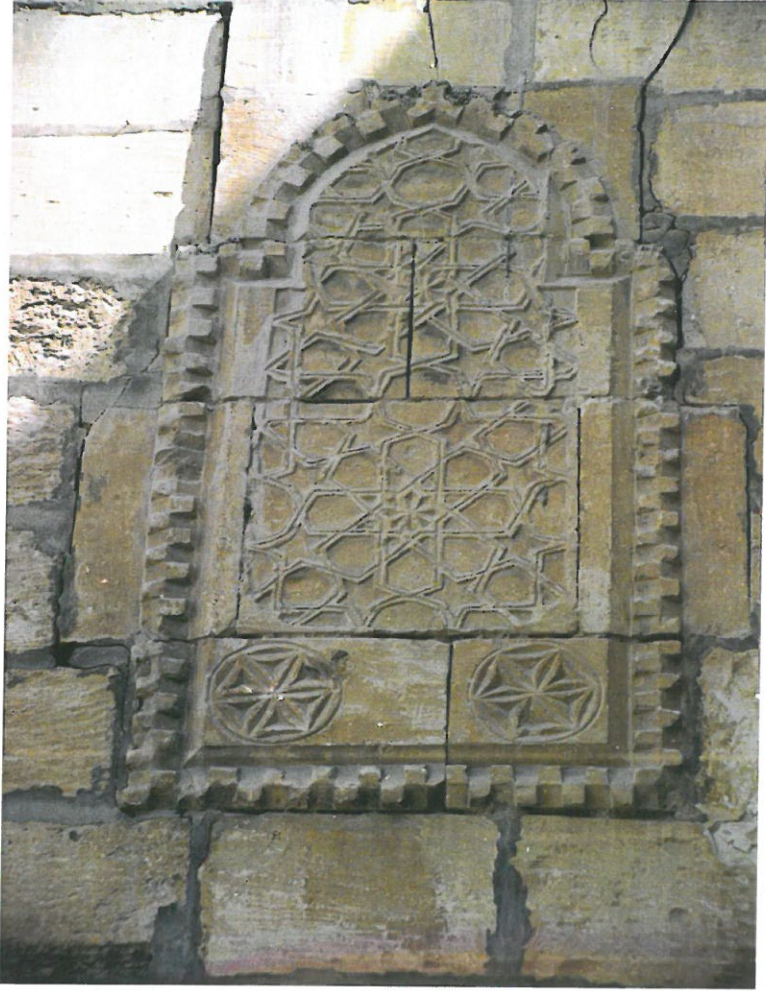

Resim 33 Birecik Ulu Camii Minare Kuşuğındaki Bezeme

Resim 34 Birecik Ulu Camii Minare Kuşuğındaki Bezeme

Birecik Ulu Camii'nin yüzey bezemeleri (Resim 35) ve giriş kapısının mimari yapısı Memlûk eserlerinin özelliğini taşımaktadır.

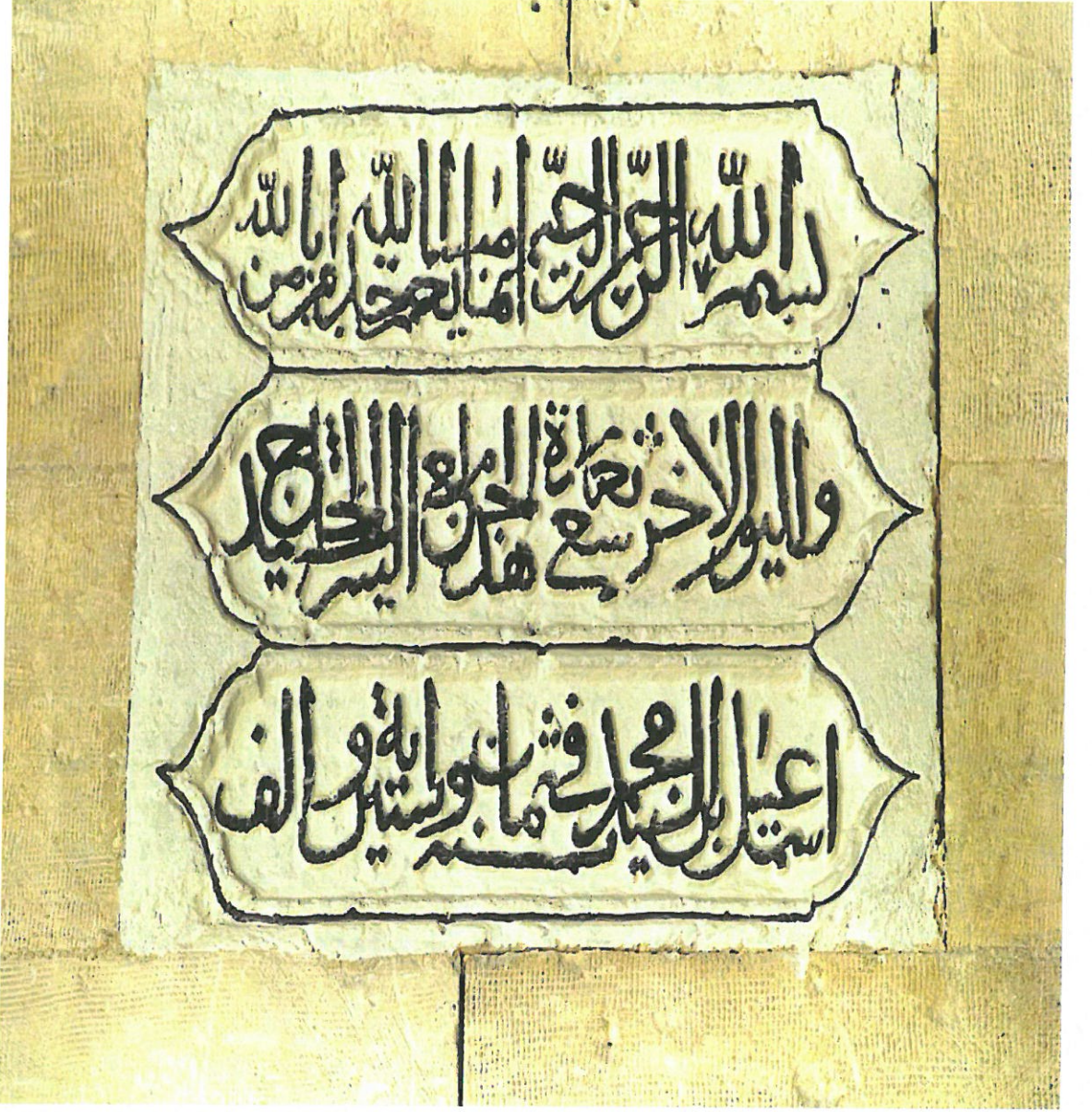

Resim 35 Birecik Ulu Camii Yüzey Bezemesi

4. Birecik Çarşı Camii

Cami çarşının içindedir. Birecik'teki birçok eser gibi yapının ana malzemesi ve yapımı, kesme taş moloz kaplamadır. Yapının kuzeyinde kalan, çarşı içinde bir giriş kapısı bulunmaktadır. Bu kapı avluya açılır. Yuvarlak kemerli niş içerisine oturtulmuş, yine yuvarlak kemerli kapı açıklığından ibarettir. Günümüzde kapı kanatları demirdendir. Kapının üzerinde üç satırlık bir kitabe bulunmaktadır. Bu

kitabede "... Seyyid Muhammed oğlu Seyyid Hacı İsmail gerçekleştirmiştir..."¹²⁶
(Resim 36) yazısı mevcuttur.

Resim 36 Birecik Çarşısı Camii Kapı Üzerindeki Kitabe

Camiye ait bu kitabenin dışında üç kitabe daha bulunmaktadır. Bu kitabelerden en eskisi minarede yer alan iki kitabeden biridir. Hicri 771 (miladi 1369)

¹²⁶ Kitabelerin Çevirileri için bkz. :A.C. Kürkçüoğlu, *Birecik*, s.30-31, S. Alp, a.g.e. , 1999 Ankara., s.76

yılına ait olan bu kitabeden 1915 yılından önce bir yangının çıktığı ve caminin tamamen veya kısmen zarar görerek tamir edildiği anlaşılmaktadır.¹²⁷ (Resim 37) Minaredeki diğer kitabede ise minarenin ikinci defa Hacı Abdurrahman tarafından yaptırıldığı ibaresi yer almaktadır.¹²⁸

Resim 37 Birecik Çarşı Minare Kitabesi

Tüm bu kitabelerin varlığına rağmen, yangının da camiye hasar verdiği düşünülürse, caminin ilk olarak kimin tarafından yaptırıldığına dair yazılı kesin bir bilgi yoktur. Buna rağmen bazı sanat tarihi araştırmacıları ve arkeologlar caminin restorasyona uğramayan yapısından yola çıkarak, caminin Memlûk döneminde muhtemelen Melik Eşref Şaban'ın emri üzerine Naib Aydamur el-Anuki tarafından şekillendirildiğini düşünmektedir.¹²⁹

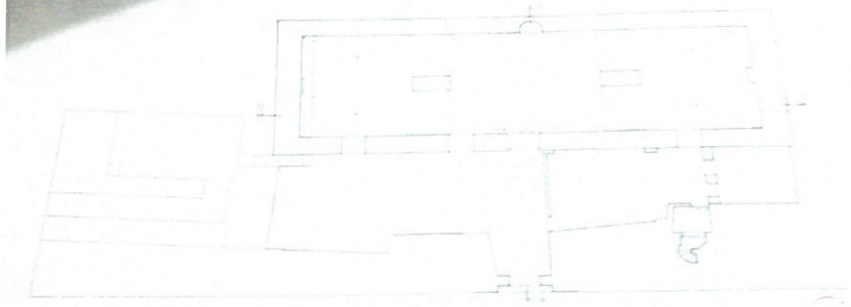
Caminin yapım planı doğu-batı yönlerine doğru dikdörtgen şekillidir. (Çizim

¹²⁷ Kitabelerin Çevirileri için bkz. : A.C. Kürkçüoğlu, *Birecik*, s.30-31, S. Alp, *a.g.e.*, s.77; M. Karakaş, *Şanlıurfa ve İlçelerinde Kitabeler*, s.372

¹²⁸ Kitabelerin Çevirileri için bkz. : A.C. Kürkçüoğlu, *Birecik*, s.30-31, S. Alp, *a.g.e.*, s.72; M. Karakaş, *Şanlıurfa ve İlçelerinde Kitabeler*, s.375

¹²⁹ M. Acara, *a.g.e.*, s.4 ; A.A. Bayhan, *Güneydoğu Anadolu'da Memlûk Sanatı*, s.135

2) Yapının minaresi kuzeybatıdadır. Minare, kare kaideli¹³⁰, sekizgen gövdeli, konik¹³¹külahlı ve tek şerefelidir. (Resim 38)

Çizim 2 Birecik Çarşı Camii Plan Rölevesi (M.Acara, E.Eser, A.Durukan)

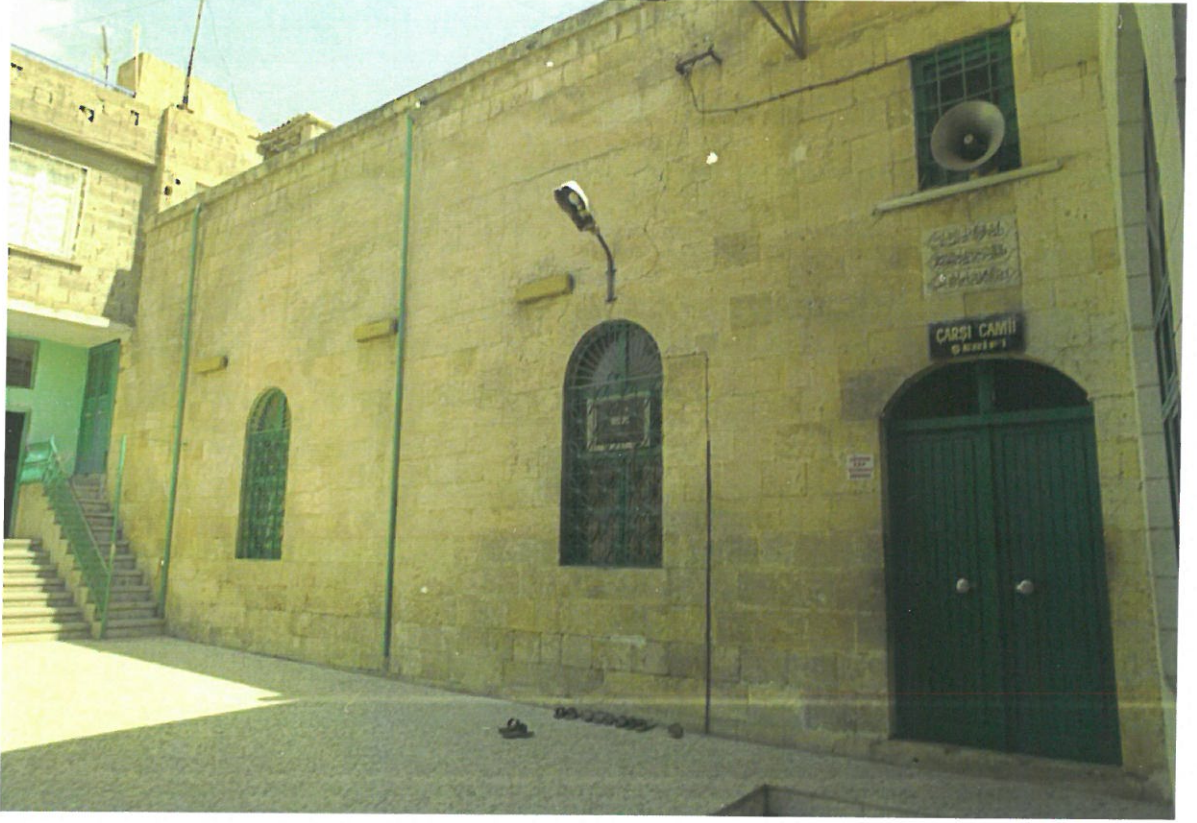

Resim 38 Birecik Çarşı Camii Minaresi

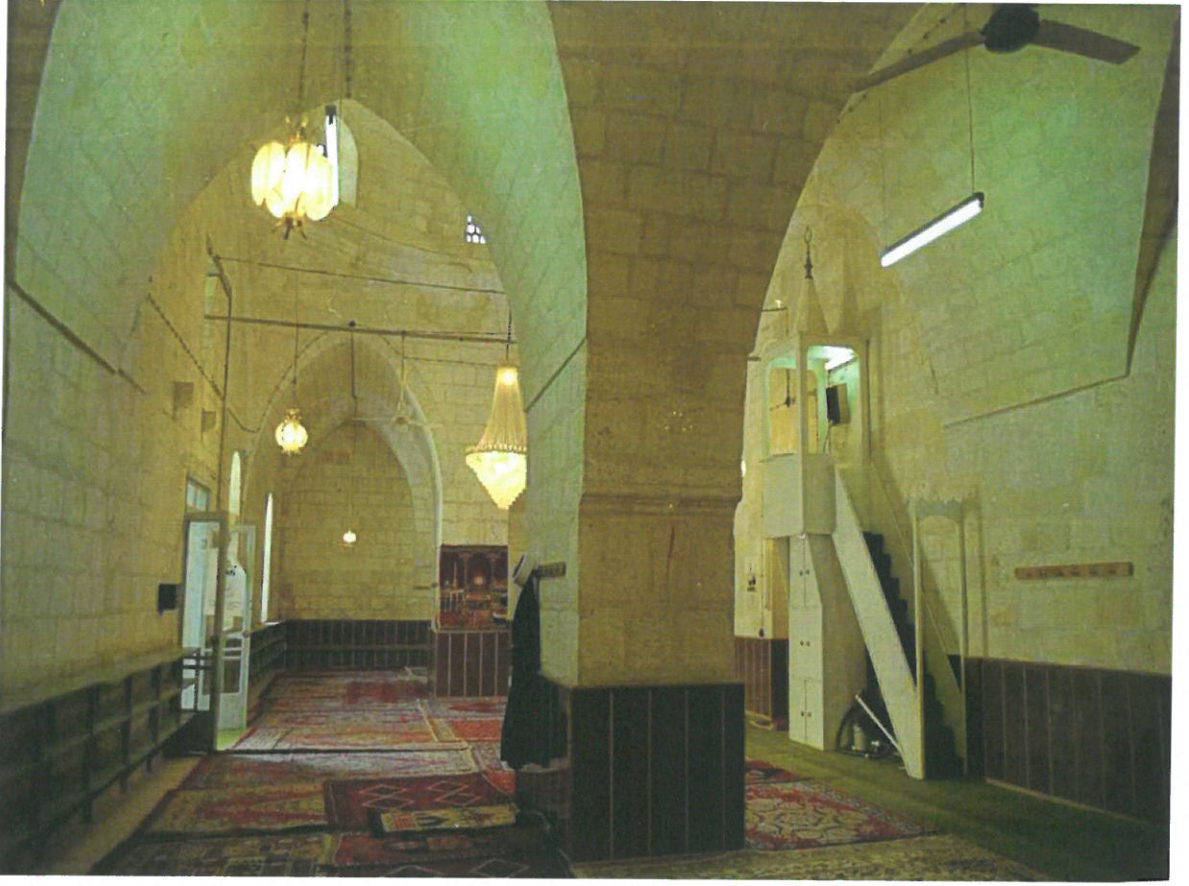
¹³⁰ Kaide: " Bir sütünün oturduğu alt kısım", A. Turani, *a.g.e.*, s.63

¹³¹ Konik: Mimaride de kullanılan matematik terimidir. "Bir koni kesiti denildiğinde şu nesnelere anlaşılır: Çember, elips, parabol ve hiperbol" H. Azcan, *Konikler*, Anadolu Üniv. AÖF Yayınları Matematik, Eskişehir, 2013, s.127

Ayrıca dikdörtgen şekilli kapısı güney bölümüdür. Asıl ibadet mekânı ise tek kubbelidir ve her yüzünde yuvarlak kemerli pencereler vardır. (Resim 39) Orta kısım ile belirgin bir biçimde yanlara doğru ayrılan ikişerli birimlerle genişletilmiş mekânlar bulunmaktadır. Günümüzde caminin minberi ahşaptır. (Resim 40)

Resim 39 Birecik Çarşı Camii Kuzey (giriş) Cephesi

Resim 40 Birecik Çarşı Camii İçten Görünü

5. Birecik Kule Mescidi

Restoresi 1993 yılında Şanlıurfa Valiliği'nce üstlenilen mescit, Birecik dış surlarda bulunan Urfa Kapısı'nın kuzeyindedir. Mescit, kesme taş örgü moloz kaplama ile Memlûk yapı özelliği taşımaktadır. Mescidin iç kısmının restorasyon öncesi iki bölümden oluştuğu kaynaklarda yer almaktadır.¹³² (Resim 41 – Resim 42) Ancak günümüzde mescit tek bölümlüdür.

¹³² A. Şener, *a.g.e.*, s. 111, A.C. Kürkçüoğlu, *Birecik*, s.32-33

Resim 41 Birecik Kule Mescidi Batı Cephesi Restorasyon Öncesi (Kürkçüoğlu'ndan)

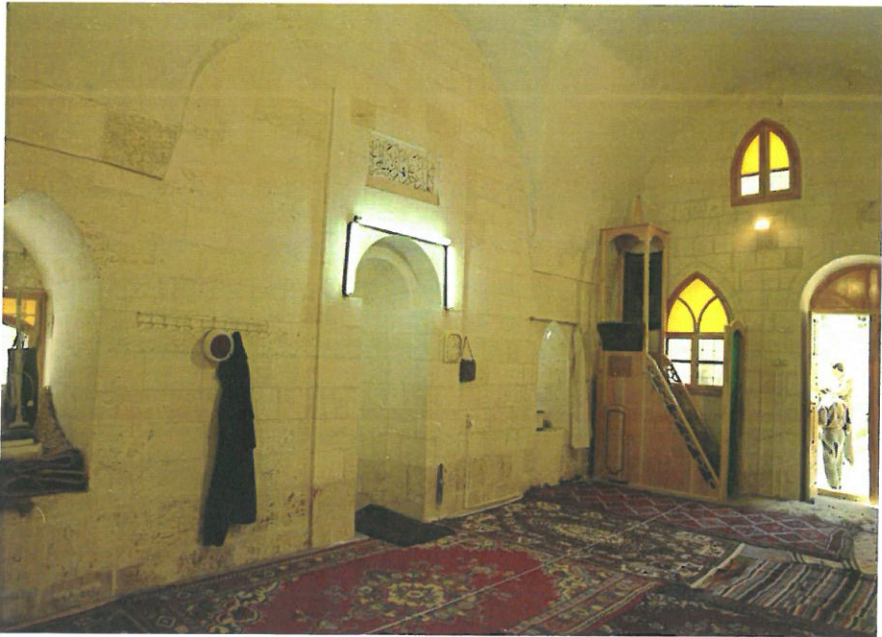

Resim 42 Birecik Kule Mescidi Batı Cephesi 1993 Restorasyon Sonrası

Aynı değişiklikler yapının batı kısmında bulunan kapı ve güney kısmında bulunan pencere için de geçerlidir. Restorasyon öncesi kapının dikdörtgen, pencerenin ise basık kemerlidir, günümüzde kapı basık kemer, pencere sivri kemer şeklindedir.(Resim 43 – Resim 44) Ayrıca şuanda kapı kanadı ahşap, pencere parmaklıkları da demirdir.

Resim 43 Birecik Kule Mescidi Restorasyon Öncesi (Kürkçüoğlu'ndan)

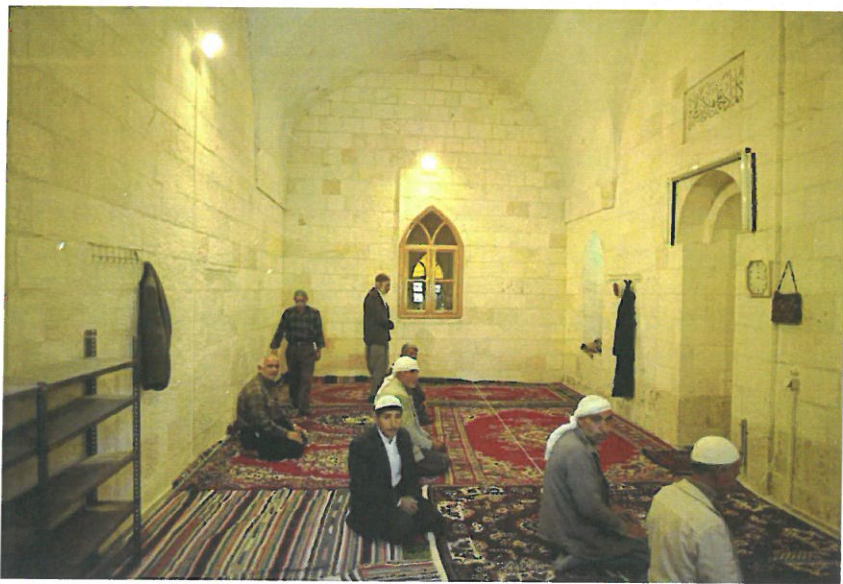

Resim 44 Kule Mescidi Batı Cephesi 1993 Restorasyon Sonrası (Kürkçüoğlu'ndan)

Mescidin duvarının güneyinde, tam orta kısımda, yarım yuvarlak şeklinde mihrap nişi yer almaktadır. (Resim 45 – Resim 46) Yanında ise sivri kemer yapıları iki pencere bulunmaktadır.

Resim 45 Birecik Kule Mescidi Mihrap Nişi Restorasyon Öncesi (Kürkçüoğlu'ndan)

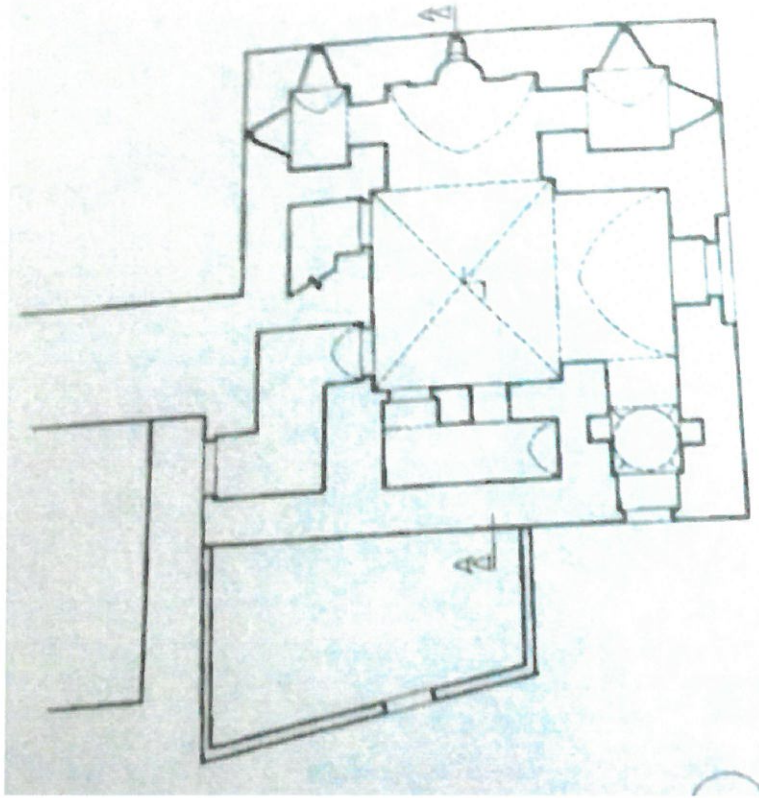

Resim 46 Kule Mescidi Batı Cephesi 1993 Restorasyon Sonrası (Kürkçüoğlu'ndan)

Yapıya ait herhangi bir kitabe günümüze ulaşmamıştır. Ancak yapının Urfa Kapısı burcunda olması ve duvar inşasında kullanılan malzeme, mescidin Memlûk Sultanı Kayıtbay döneminde (1483 –burcun yapım tarihiyle aynı-) yaptırıldığı düşüncesini kuvvetlendirmektedir.¹³³

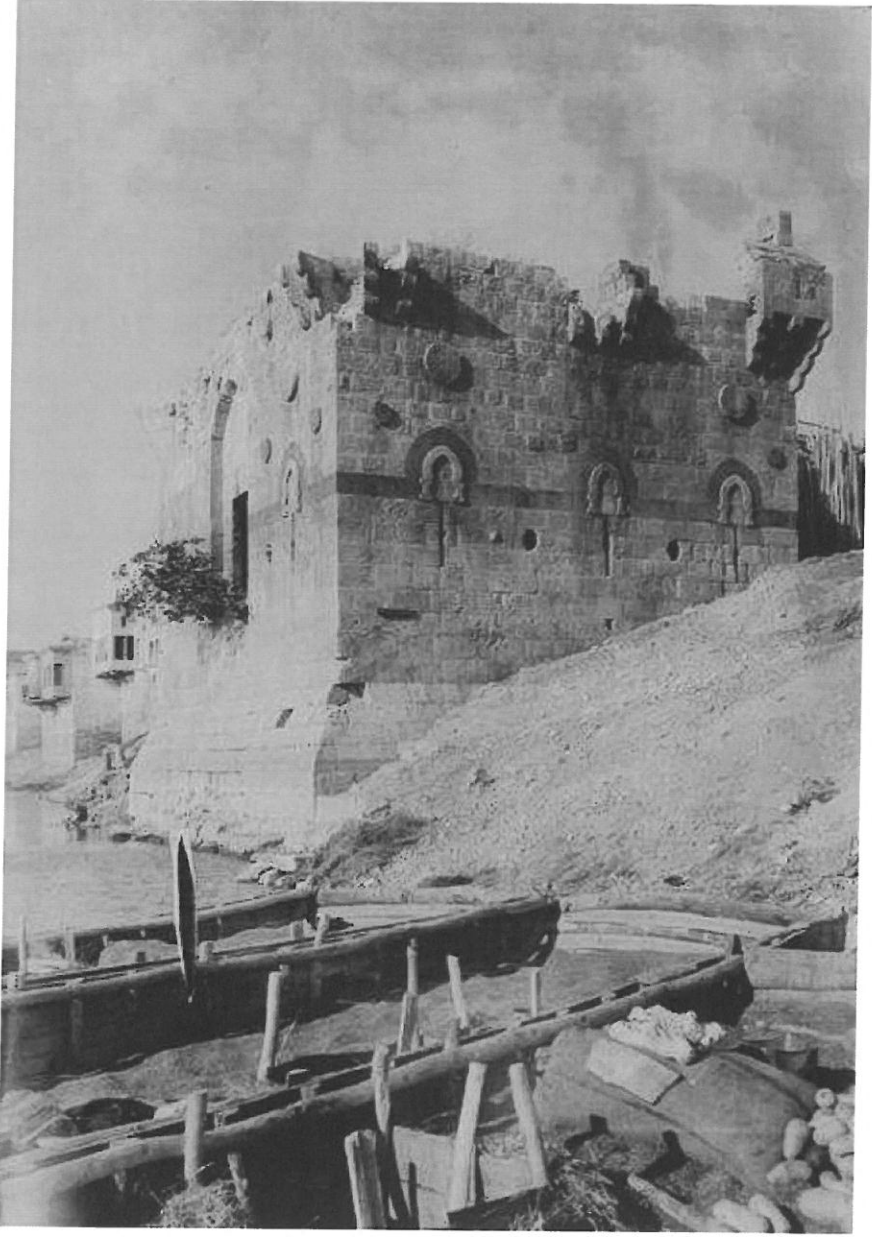
6. Birecik Alaburç Mescidi (Meydan Kapısı)

Yerleşim merkezi içinde kalan mescit, bugün Birecik Belediyesi tarafından restorasyon edilmiştir. Yapı günümüzde Birecik Kültür Evi olarak Turizm Danışmanlığı için kullanılmaktadır. Surların devamında olduğu düşünülen Meydan Kapısı uzantısında yer alır. (Çizim 3 – Resim 47)

Çizim 3 Alaburç Mescidi Plan Rölevesi (M.Akpolat, B.Gökçe, A.Durukan)

¹³³ A. Şener, *a.g.e.*, s. 111, A.C. Kürkçüoğlu, *Birecik*, s.32-33

Resim 47 Birecik Alaburç Mescidi Güney-Batı Cephesi, Fırat Nehri Doldurulmadan Önce (K.A.C. Creswell'den)

Mescidin güney cephesinde sağ ve sol yönlerinde, zemine yakın kısımda çok ince üç adet dikdörtgen şekilli pencere (açıklık) görülmektedir. (Resim 48) Ayrıca üç pencerenin üstünde de sağır kemer bulunmaktadır. Bu güney cephedeki duvarın sağ ve sol üst kısmında süslemesi olmayan iki madalyon vardır. (Resim 49)

Resim 48 Birecik Alaburç Mescidi Güney Cephe Restorasyon Sonrası

Resim 49 Birecik Alaburç Mescidi Güney Cephe Sağır Kemer ve Madalyon
Kitabe

Mescidin kuzey cephesinde görülen ise iki keskin mimari farklılıktır. Cepheyi oluşturan duvardan biri restorasyondan sonra oluşturulmuştur. (Resim 50 – Resim 51)

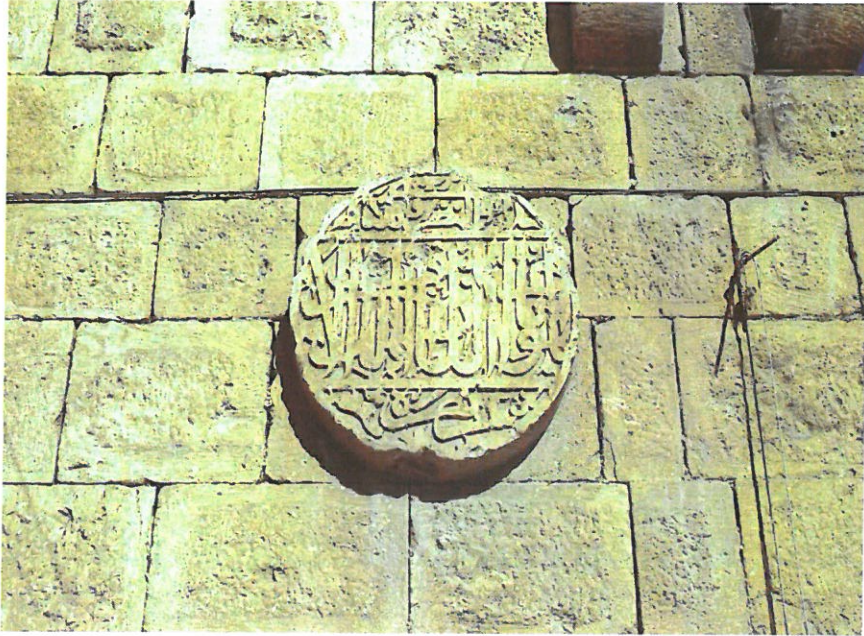
Resim 50 Birecik Alaburç Mescidi Kuzey Cephe Restorasyondan Önce
(Kürkçüoğlu'ndan)

Resim 51 Birecik Alaburç Mescidi Kuzey Cephe Restorasyondan Sonra

Restorasyondan önce (Resim 50) pencere üstünde konsol kalıntıları bulunmaktadır ve sola doğru duvar devam etmektedir. Ancak restorasyon sonrasında (Resim 51) konsolların tamamlandığı ve sola doğru devam eden duvarın yıkıldığı görülmektedir. Ayrıca güney cephede olduğu gibi burada da sağır kemer bulunmaktadır ancak güney cephedeki kemerden farklı olarak bu cephede dikdörtgen bir pencere (açıklık) yoktur. Bu cephede de güney cephede olduğu gibi kemer üzerinde motifsiz üç madalyon ile konsollara yakın bölümde iki madalyon bulunmaktadır. Şaşırtıcı olan ise restorasyon sonrasında ortaya çıkan malzemedeki farklılıktır.

Meçan Kapıyla yapım tarihinin aynı olduğu düşünülen Alaburç Mescidi'nin ne zaman mescit olarak kullanılmaya başlandığına dair herhangi yazılı bir kaynak yoktur.¹³⁴ Ancak yapının inşasında kullanılan malzeme ve madalyon kitabeler (Resim 52) Memlûk mimari yapılarıyla benzerlik göstermektedir.

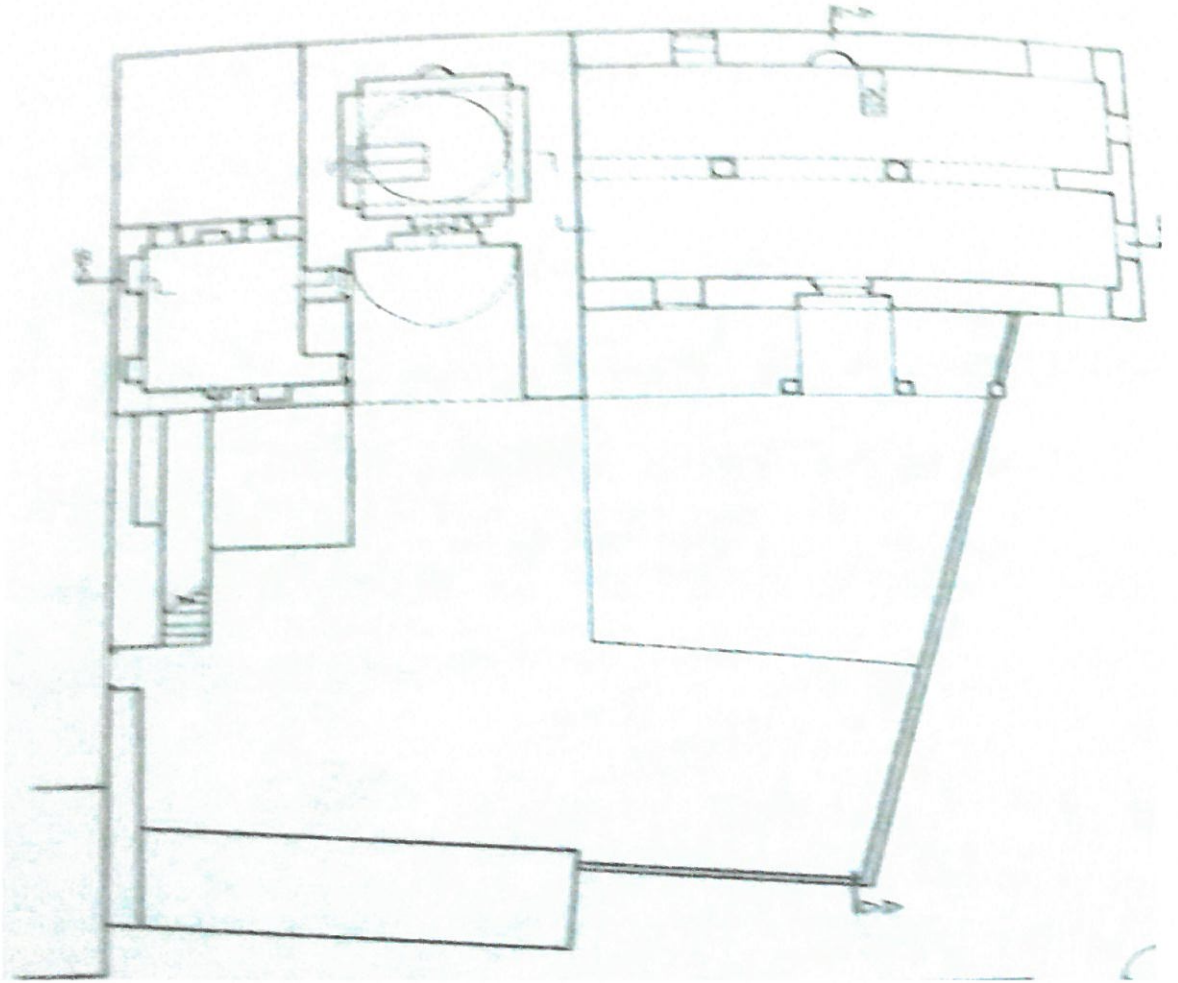

Resim 52 Birecik Alaburç Mescidi Madalyon Kitabes

¹³⁴ A. Şener, *a.g.e.*, s. 114, A.A. Bayhan, *Mısır'da Memlûk Sanatı*, s.137

7. Çekem Mahallesi Mescidi ve Şeyh Hacı Ali Türbesi (Urfa/Halfeti İlçesi)

Halfeti İlçesinin Çekem Mahallesinde avlu, türbe, mescit ve imam odasından oluşan bir kompleks yer almaktadır. (Çizim 4) Avluya yapının doğu cephesinde bulunan dikdörtgen şekilli bir kapıyla girilir. Avluyu çevreleyen duvarlar düzensizdir.

Çizim 4 Çekem Mahallesi Mescidi ve Türbesi Röleve Planı (E.Eser, B.Kıbrıs)

Güney kısmına bakıldığında ortada türbe sağında mescit ve solunda imam odasının cepheleri gözükmektedir. Tüm bu yapıların güney kısmında bir de mezarlık yer almaktadır. (Resim 53)

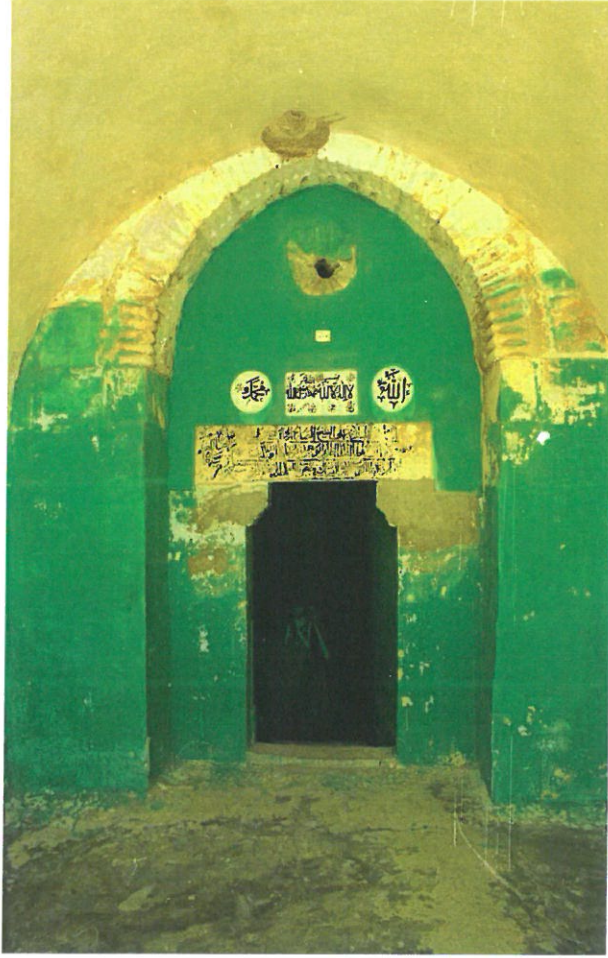

Resim 53 Güney Cephe

(Soldan Sağa Doğru Sırasıyla) Şeyh Hacı Ali Türbesi , Halfeti Çekem Mescidi, İmam Odası

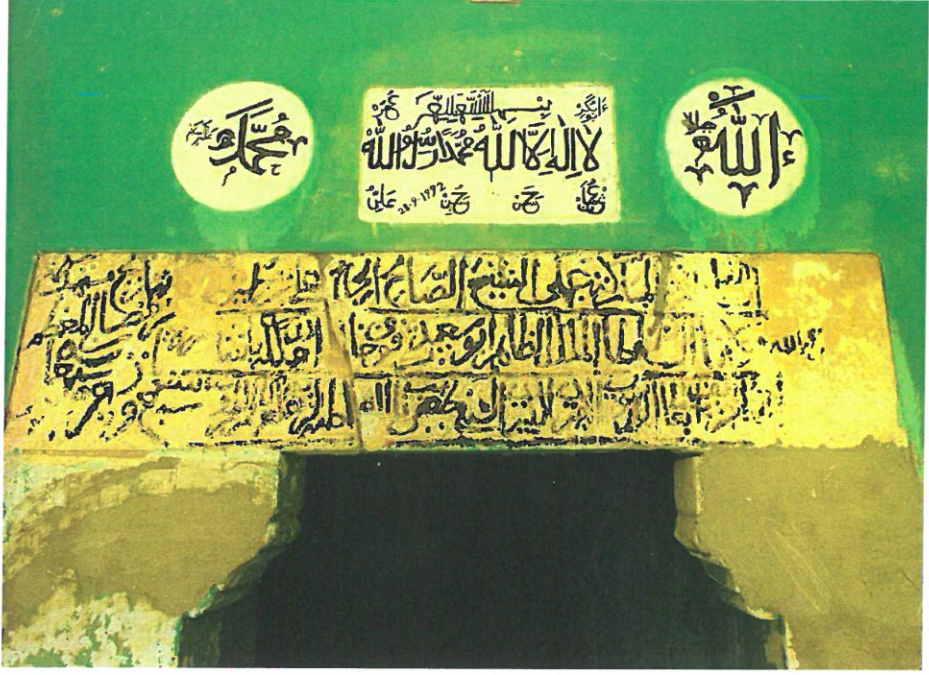
1) Türbe

Mescidin doğusunda yer almaktadır. Dört yönde sivri kemerlerin oluşu türbeye kare şeklini vermiştir. Avludan, sivri beşik tonoz ile örülmüş eyvan yapılı bir girişe sahiptir. Giriş kapısının lentosunda türbenin yapım kitabesi bulunmaktadır. (Resim 54 - Resim 55) Bu kitabede türbenin, 797 (1395) Memlûk Sultanı Ebu Sait Berkuk döneminde Emir Alptuğ Tekin tarafından Şeyh Hacı Ali için yapıldığı yer almaktadır.¹³⁵

Resim 54 Şeyh Hacı Ali Türbesi Giriş Kapısı

¹³⁵ S. Alp, *a.g.e.*, s.246; M. Karakaş, *Şanlıurfa ve İlçelerinde Kitabeler.*, s.412; A.A. Bayhan, *Güneydoğu Anadolu'da Memlûk Sanatı.*, s.136

Resim 55 Şeyh Hacı Ali Türbesi Giriş Kapı Türbesi

2) Mescid

Yapım zamanının, mimari özelliklerinden dolayı bitişik olduğu Şeyh Hacı Ali Türbesi ile aynı döneme denk geldiği düşünülmektedir.¹³⁶ Günümüzde yapının üstü beton damla örtülüdür. Mescidin kuzey bölümünde yani giriş kısmında ana malzemesi briket taşlarından oluşan bir son cemaat yeri bulunmaktadır. (Resim 56)

¹³⁶ S. Alp, *a.g.e.*, s.246; M. Karakaş, *Şanlıurfa ve İlçelerinde Kitabeler.*, s.412; A.A. Bayhan, *Güneydoğu Anadolu'da Memlük Sanatı*, s.136

Resim 56 Halfeti Çekem Mahallesi Mescidi Kuzey Cephe

Bu bölümün malzemesinden dolayı mescide sonradan eklendiği sonucuna ulaşılmaktadır. Çünkü yapı kesme kireç taş ile inşa edilmiştir. Son cemaat yeri tek bölümden oluşur ve üzeri düz beton damla örtülmüştür. Mescit enine paralel iki neflidir.(Resim 57)

Resim 57 Şeyh Hacı Ali Türbesi İç Görünüm

8. Harran ve Harran Kalesi

Nuh'un torunu Kaynan'ın (Harran anlamını taşır) bu şehri kurmasından dolayı şehrin Harran adını aldığı konusunda görüşler mevcuttur. Tarihte aynı Şanlıurfa gibi ticaretin yoğun yaşandığı bir yer olarak bilinen Harran, Asur ve Babil gibi uygarlıklarında vazgeçilmez savaş sebepleri arasında yer almaktadır. Ayrıca günümüzde ilçe olan bu bölgenin Selçuklu, Memlûk, Osmanlı gibi güçlü devletlere de ev sahipliği yaptığı kaynaklarda yer almaktadır.¹³⁷

Harran Kalesi de bu ilçede bulunmaktadır.(Resim 58 – Resim 59 – Resim 60-Resim 61)

Resim 58 Harran Kalesi Güney Cephesi

¹³⁷ R. Şeşen, *Harran Tarihi*, Türkiye Diyanet Vakfı, 1.y., 1998,s.120-160, B. Yıldız, *Harran*, İstanbul, 2007, s.85-91

Resim 59 Harran Kalesi Kuzey-Doğu Cephesi

Resim 60 Harran Kalesi Güney- Doğu Burcu

Resim 61 Harran Kalesi Güney-Batı Burcu

Kalenin yapımıyla ilgili birçok görüş olsa da kapısındaki kitabe kalenin “Eyyûbiler” tarafından yaptırıldığı yazmaktadır.¹³⁸ Ancak Harran kalesinin bizim için asıl ilgi çekici noktası güney cephesidir. Çünkü batı cephesinde yer alan şerit şekli kitabe Memlûk kitabe özelliği taşımaktadır. A.BAYHAN bu kitabenin Sultan Nasır Muhammed’e ait olduğu görüşüne makalelerinde yer vermektedir. (Resim 62) İki kat yapıyla günümüze ulaşan kalede bir çok galeri de bulunmaktadır.

Resim 62 Batı Cephe Kitabe Kalıntısı

¹³⁸ S. Alp, *a.g.e.*, s.246; M. Karakaş, *Şanlıurfa ve İlçelerinde Kitabeler.*, s.412; A.A. Bayhan, *Güneydoğu Anadolu’da Memlûk Sanatı*, s.136

9. Çimdinkale (Şemdinkale)

Çimdinkale Harran ilçesi yakınlarında yer almaktadır. (Resim 63) Kalenin batı girişinin alt kısımlarındaki birimlerin ahır olduğu düşünülürken bir su kuyusunun da kale içinde oluşu aklımıza ribat yapısını getirmektedir.

Resim 63 Çimdin Kale Batı Cephesi

Kalenin bazı bölümlerinde kitabeler mevcuttur tam okunamamakla birlikte bazı kaynaklarda kitabelerden yola çıkarak kalenin Eyyübiler'e ait olduğu görüşleri yer almaktadır¹³⁹ (Resim 64 –Resim 65)

¹³⁹ M. Karakaş, *Şanlıurfa ve İlçelerinde Kitabeler*, s.460, A.A. Bayhan, *Güneydoğu Anadolu'da Memlük Eserleri*, s.170

Resim 64 Çimdin Kale Kitabesi¹⁴⁰

Resim 65 Çimdin Kale Kitabesi¹⁴¹ Giriş Kemerli Kuzey Yan Duvarı

¹⁴⁰ A.C. Kürkçüoğlu'nun kitabede ki yazı yorumu : "el mali lillah"

Kitabeye rağmen kalenin bazı bölümlerinde Birecik ve Eski Kahta'da olduğu gibi etrafı düzenlenmiş ortası kabarık taş işçiliği ise Memlûk izleri taşımaktadır. Bu da Memlûklar'ın kaleyi onardığı veya kaleye eklemeler yaptığını göstermektedir.

b) Gaziantep Tarihi ve Memlûk Eserleri

Etrafı tepelerle çevrili Gaziantep'in Mezopotamya bölgesinde bulunuşu ve Akdeniz'e sınırının olması, şehre stratejik bir önem kazandırmaktadır. Bu yüzden olmalıdır ki şehrin birçok uygarlığa, devlete ve krallığa cömert bir şekilde ev sahipliği yaptığı bilinmektedir. Gaziantep'te 1999 yılında başlayan arkeolojik kazılarda Zeugma adındaki mozaik bulundu. Bu muhteşem mozaikle şehir artık dünyanın en büyük "Mozaik Müzesi"ne sahiptir.¹⁴²

Gaziantep'in, Şanlıurfa'ya, Adana'ya, Kahramanmaraş'a ve Suriye'ye sınırları bulunmaktadır. Ayrıca dönemin en önemli ticaret hattı olan İpek Yolu da buradan geçmektedir. Bu denli önemli ticaret hattına sahip olan Gaziantep'i, birçok devletin kendi sınırları içersine dahil etme çabasında bulunduğunu da bilmekteyiz. Devletlerin bu ticaret merkezine sahip olma planlarının yanında Evliya Çelebi de Seyehat Nâmesinde Gaziantep'ten "güzel ve bolluklarla dolu bir şehir" olarak bahsetmektedir.¹⁴³

Gaziantep adının tarihi kaynaklarda; "Dülük", "Ayıntab" ve "Ayıntap" şeklinde geçtiği görülmektedir. Ayrıca tarih araştırmacısı Bedrüddin Ayni'ye göre Gaziantep, tarihi kaynaklarda "Yüzük Kalesi" anlamına gelen "Kala-i Fûsus" adıyla anılmaktadır. Belki de Ayni'nin "Kala-i Fûsus" şeklinde adı geçen yerin Gaziantep olduğunu belirtmesi, Seyahatnamede yer alan "...bir kaya üstüne yüksek, görkemli ve *dairevi* bir kale oturtulmuştur..."la kalenin yüzüğe benzetilmesi örtüşmektedir.¹⁴⁴

Gaziantep'te yapılan kazılar sonucu elde edilen bulgular, M.Ö. 1800-1700

¹⁴¹ A.C. Kürkçüoğlu'nun kitabede ki yazı yorumu : "Allahu la ilahe illahu...el Melik el Kuddusi...la ilahe illallahu Muhammeden Rasulallah"

¹⁴² GAP Başkanlığı, *Güneydoğu Anadolu*, 1.e, d.e., s.173-250 , E. Ceyhan,*Gaziantep Tarihi*, Gaziantep,1999,s.97-100

¹⁴³ E. Ceyhan,*Gaziantep Tarihi*, Gaziantep,1999,s.97-100

¹⁴⁴ T.C. Gaziantep Valiliği İl Kültür Turizm Müd., *Gaziantep*, Gaziantep 2009, s.03

tarihlerine kadar uzanan 20 küçük krallığa ait izler taşımaktadır. Bu bulgularla Gaziantep'te eski uygarlıkların varlığından bahsetmek mümkündür. Paleolitik dönem izlerinin de şehirde bulunuşunu unutmamak gerekmektedir.¹⁴⁵ Babil dönemini de yaşayan Gaziantep ile ilgili kaynaklarda şehre hâkim olan uygarlıklardan biri de Hititlerdir. M.Ö. 850'lere kadar süren Hitit hâkimiyetinden sonra Gaziantep Asur hâkimiyetine dahil edildi. Asurdan sonra Perslerin şehirde hüküm sürdükleri de bilinmektedir. (M.Ö.539)¹⁴⁶

Güçlü ordusu ve fethettiği yerlerle nâm salan Büyük İskender M.Ö.333lerde Gaziantep'e hâkim olurken I.yüzyılda şehir sırasıyla Komagene Krallığı ve Roma İmparatorluğu arasında el değıştirdi. Roma İmparatorluğu'nun mutlak hâkimiyetiyle halk, Romanın özgür düşünce tarzını benimsedi ve böylece bölgede birçok dinin bir arada yaşanması sağlandı. Roma İmparatorluğu ikiye bölündükten sonra Doğu Roma sınırlarında kalan Gaziantep, VI. ve IX. yüzyıllar arasında ise Bizans İmparatorluğunun egemenliğine girdi. İslam devletleri ilk defa, Hz. Ömer zamanında şehre hâkimiyet kurdu. Ancak bir dönem sonra Arap akınlarının oluşması, hem ticari hem de stratejik öneme sahip Gaziantep için çekişmelerin başlaması anlamına gelmekteydi. Nitekim Eyyûbi ve Abbasi mücadelesinin başkahramanı olan Gaziantep'in kaderi 1077 yılı itibariyle değışecekti. Çünkü Malazgirt Zaferiyle Anadolu'nun kapılarını aralayan Selçuklu Devleti, Gaziantep tarihini değıştirmeye yetmekteydi.¹⁴⁷

Türk-İslam devleti olarak Gaziantep'e hüküm süren ilk devlet Selçuklular oldu. Ancak her yeri kasıp kavuran ve devletlerin yok oluşuna bile sebep olan Moğol istilaları Gaziantep'e de ulaştı. Anadolu'nun birçok şehrine zarar veren Moğol istilalarına daha fazla dayanamayan Selçuklu Beylikleri Mısır Memlûk Sultanı Baybars el-Bundukdari'den yardım istedi. Bu yardım çağrısına kayıtsız kalmayan Baybars hükümdarlığındaki Memlûk ordusu, 1277 yılında ilk kez Gaziantep'e ulaştı. Ancak Memlûklar bu dönemde şehirde tam bir hâkimiyet kurmadı veya kuramadı.

¹⁴⁵ R. Çiner, *Gaziantep Çevresinde Paleolitik Buluntular*, Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi Dergisi, Ankara, 1958, s.4

¹⁴⁶ GAP Başkanlığı, *Güneydoğu Anadolu*, I.e, d.e., s.173-250 , E. Ceyhan,a.g.e., s.97-100

¹⁴⁷ GAP Başkanlığı, *Güneydoğu Anadolu*, I.e, d.e., s.173-250 , E. Ceyhan,a.g.e., s.97-100

Memlûkların şehre tam hâkimiyetleri 1515 yılında Burci Memlûk Sultanı Kansu Gavri zamanına denk geldiği kaynaklar arasında yer almaktadır. Ayrıca 1515 yılında Kansu Gavri'nin Dulkadir oğullarını yenilgiye uğratarak Osmanlı Devleti'ne savaş açma kararı aldığını bilmekteyiz. Bu bilgiler ışığında 1516 yılına kadar tahta kalan Sultan Gavri'nin bir yıl içinde Gaziantep'i dönemin önemli bilim ve ilim merkezi haline getirdiği düşünülmektedir. Hatta bu yüzden Memlûk hakimiyetinde Gaziantep'in adının "Küçük Buhara" olarak zikredildiği de kaynaklarda yer almaktadır.¹⁴⁸ Şehir, Memlûk hükümdarlığını sonlandıran Mercidabık savaşı ile yine el değiştirdi. Savaşla birlikte Gaziantep, Osmanlı Devleti sınırları içinde kaldı. Osmanlı devletinin yıkılma dönemine kadar da şehir, başka devletlerin egemenliği altına girmedi.¹⁴⁹

1918 yılına gelindiğinde ise birçok devleti içine alan, I. Dünya Savaşında Gaziantep, önce İngiliz sonra Fransız kuşatması altındaydı. Üç yıl süren kuşatmanın ardından 1921'de Antep bağımsızlığına ulaştı. Milli Mücadele döneminde ise çok kayıplar yaşayarak başarıya ulaşan şehre "Gazilik" unvanı verildi.¹⁵⁰ T.B.M.M.'nin kuruluşundan sonra, 1924'te Gaziantep il merkezi hâline getirildi.

1) Gaziantep Kalesi

Kale Alleben Nehri'nin güney kenarında bir tepe üzerinde bulunmaktadır. (Resim 66 – Resim 67) Kimler tarafından ve ne zaman yaptırıldığına dair günümüzde yazılı bir kaynak bulunmamaktadır. Ancak İç Kaleyi ilk kullanan uygarlıklardan birinin Hititler olduğu bilgisi bazı kaynaklarda mevcuttur. Bununla birlikte kalenin VI. y.y.da Bizans İmparatoru I. Justinianus döneminde esaslı bir onarımdan geçerek günümüze ulaştığına dair bilgiler de yine bazı kaynaklarda bulunmaktadır.¹⁵¹

¹⁴⁸ S. Ağce Leventoğlu, *Gaziantep Hasan Süzer Etnografya Müzesi'nde Bulunan Ortaçağ ve Sonrası Döneme Ait Madeni Mutfak Kapları*, Y.Y.Ü. , Sos. Bil. Ens, Tarih Ana Bil. Dal., Yüksek Lisans Tezi, Van 2006, s.9

¹⁴⁹ T.C. Gaziantep Valiliği İl Kültür Turizm Müd., *a.g.e.*, s.15,

¹⁵⁰ T.C. Gaziantep Valiliği İl Kültür Turizm Müd., *a.g.e.*, s.14

¹⁵¹ A. A. Bayhan, *Güneydoğu Anadolu'da Memlûk Sanatı*, s.139, T.C. Gaziantep Valiliği İl Kültür Turizm Müd., *a.g.e.*, s.71, S. Ağce Leventoğlu, *a.g.e.* s.8

Resim 66 Gaziantep Kalesi

Resim 67 Gaziantep Kalesi

Dairesel bir biçimde toprak yığma tepenin üzerine kurulan kalenin etrafı hendekle çevrilidir. Bu hendeği aşmak ve kaleye ulaşmak için “kale köprüsü” olarak adlandırılan bir köprüyü geçmek gerekmektedir. Ancak araştırma için Gaziantep’e gittiğimizde kale, düşen kaya yüzünden kapalıydı. Bunun sonucunda sadece dış sur ve giriş kapısını inceleme şansı bulabildik. Buna rağmen dış sur ve burçlarda yer alan madalyon şekli kitabeler ve kullanılan malzemeler bize Memlûk Devleti’nin kaleyi kullandığına dair görsel bilgi vermektedir. (Resim 68 - Resim 69- Resim 70) Zaten giriş kapısı kısmında Kültür Bakanlığı tarafından kale hakkında bilgi veren tabelada da Memlûk Devleti’nin de yapıyı kullandığı bilgisi mevcuttur. (Resim 71)

Resim 68 Gaziantep Kalesi Burçlardan Biri*

* Üç dilim kemerli niş içerisinde dikdörtgen pencere.

Resim 69 Gaziantep Kalesi Burçlardan Biri**

Resim 70 Gaziantep Kalesi Burçlardan Biri***

** Dikdörtgen şekilli niş içerisinde yine dikdörtgen pencere.

*** Etrafı sicim şeklinde bezenmiş dikdörtgen niş açıklığı içerisinde yine dikdörtgen

pencere. Pencereilerin sağ ve sol kenarlarında madalyon şeklinde kitabeler mevcuttur.

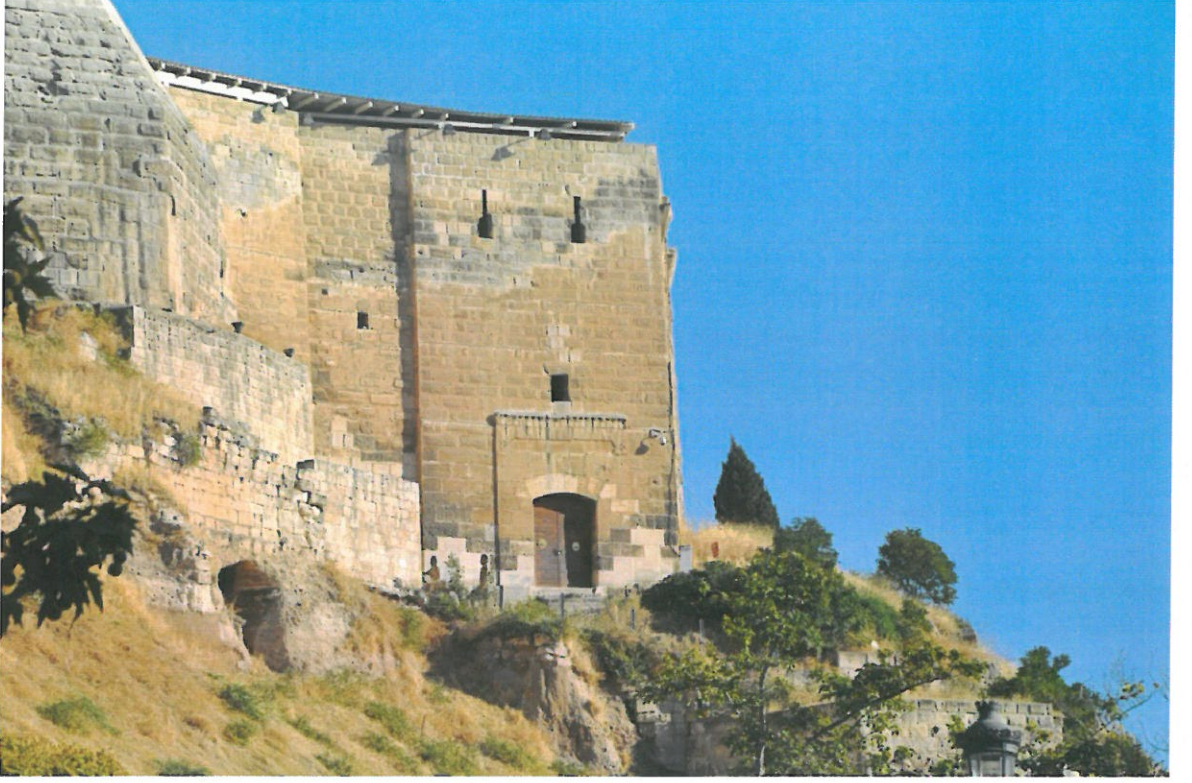

Resim 71 Gaziantep Kalesi Giriş Kısmında Bulunan Bilgilendirme Tabelası

Burçların çoğunun üzerinde dilimli konsol kalıntıları bulunmaktadır. (Resim 72) Giriş kapısının tam arka cephesine denk gelen surların bitiminde bir kapı daha bulunmaktadır.(Resim 73) Giriş kapısının üzerinde mevcut kitabenin çevirisi sol duvar uzantısında yer almaktadır. (Resim 74 – Resim 75) Ayrıca kalede bulunan zindan bölümü de, Gaziantep Büyük Şehir Belediyesi tarafından restore edilerek, şuanda Gaziantep Savunması ve Kahramanlık Panoraması Müzesi olarak kullanılmaktadır.(Resim 76)

Resim 72 Gaziantep Kalesi Burçlarının Üzerindeki Konsollar

Resim 73 Gaziantep Kalesi Arka Cephe de Bulunan Kapı

Resim 74 Gaziantep Kalesi Giriş Kapısı Üstündeki Kitabe

Resim 75 Gaziantep Kalesi Giriş Kapısı Üstündeki Kitabenin Açıklaması

Resim 76 Gaziantep Kalesi Panorama Müzesi Tanıtım Heykelleri

Bu bilgilerin yanı sıra A.Ali Bayhan'ın tezimizde adı geçen eserinde ve Gaziantep İl Kültür Turizm Müdürlüğü'nün Gaziantep isimli eserinde kalenin içinde bulunan iki kitabeden birinin kaleye ait en eski tarihli kitabe olduğu kaleme alınmıştır. Bu kitabede Memlûk Sultanı Kayıtbay'ın adının geçtiği bilgisi de yer almaktadır.

2) Araban Kalesi

Kale, Gaziantep'in ilçesi olan Araban'ın tam ortasında yer alır. Halep ve Gaziantep Kalesi gibi yapı toprak yığma tepe üzerine kurulmuştur. Kalenin sur duvarları neredeyse toprak seviyesindedir. (Resim 77)

Kaleye çıkıldığında mescit veya cami olarak kullanılan bir yapıyla karşılaşılır. (Resim 78) Herhangi bir yazılı kaynak yapıda bulunmamaktadır. Ancak yapının Memlûklar'ın bölgeye hâkim olduğu döneme denk geldiği görüşü kaynaklarda yer alır.¹⁵² Bu bilginin yanı sıra Anadolu Selçuklu Devleti sultanlarından II.Kılıçarslan tarafından da kalenin yaptırıldığı da mevcuttur.¹⁵³

Resim 77 Araban Kalesi

¹⁵² A. A. Bayhan, *Güneydoğu Anadolu'da Memlûk Sanatı.*, s.139

¹⁵³ E. Uymaz, *Türkiye Selçuklu Devletleri-Eyyûbi Münasebeti*, Ankara, 2002, c.V , s.90

Resim 78 Araban Kalesi

Ancak yapıyı detaylı incelediğimizde Memlûk mimarisinin yapıda baskın olduğu görülür. Yapı iki serbest duvara paye ile oturan sivri beşik tonoz ile örtülüdür. Memlûklar'a ait tezimize konu olan diğer mimari eserler gibi düzgün blok kesme taş örgüsüyle inşa edilmiştir. Ayrıca tonoz kemer sonrasında yatay kullanılan tuğla örgü de bulunmaktadır. (Resim 79) Yapının arka cephesinde burca ait olduğunu düşündüğümüz kalıntılar vardır. (Resim 80) O zaman yapımızı burç mescidi olarak isimlendirebiliriz.

Resim 79 Araban Kalesi'ndeki Yapının İç Görüntüsü

Resim 80 Araban Kalesi Burç Kalıntısı

Mescidin Memlûk mimari yapılarındaki gibi oldukça büyük dikdörtgen bir giriş kapısı vardır. (Resim 81) Ayrıca kapı yuvarlak kemerlidir. Mescit enine paralel sivri kemerle bölünmüş iki neflidir. (Resim 82) Kapıdan girdikten sonra doğu yönünde birinci nefte yuvarlak mazgal pencere bulunmaktadır.(Resim 83) İkinci nefte ise batı bölümünde dikdörtgen pencere ile mescit aydınlatılmaya çalışılmıştır.(Resim 84)

Resim 81 Araban Kalesi Mescidi Giriş Kapısı

Resim 82 Araban Kalesi Mescidi Neft Görünümü

Resim 83 Araban Kalesi Mescidi Birinci Neft Mazgal Pencere

Resim 84 Araban Kalesi Mescidi İkinci Neft Dikdörtgen Pencere

Mescidin mihrap nişi üstünde yuvarlak kavsara bulunmaktadır. Mihrabın etrafındaki silme kuşak, niş kuşatma kemeri üzerinde düz sonra üç zikzakla devam etmektedir. (Resim85) Nişin iki kısmında çokgen gövdeli iri iki sütun vardır ve bu sütunların başlıkları palmiye motiflidir.(Resim 86) Ancak sağ sütun başlığı deforme olmuştur.

Araban İlçesi'nden Gaziantep yönüne giden yolda sırayla palmiye ağaçları bulunmaktadır. Bu durum mescidin mihrap sütun başlıklarında bulunan palmiye motiflerinin belki de ilçede bulunan palmiye ağaçlarından dolayı yapıldığı fikrini düşündürmektedir.

Resim 85 Mescidin Mihrabı

Resim 86 Mihrap Sütun Başlığı

3) Eyüboğlu Camii

Gaziantep Eyüboğlu Mahallesi'nde yer alan bu caminin, milli mücadele döneminde büyük hasara uğrayarak tekrardan yapıldığı kaynaklarda yer almaktadır.¹⁵⁴ Caminin Eyüboğlu Ahmet isimli Memlûk bilim adamı tarafından yaptırıldığı da kaynaklarda yer alır.¹⁵⁵ Caminin Devlet Planlama Teşkilatı tarafından yapılan bilgilendirme tabelasında Osmanlı Devleti'nin yapıya son şeklini verdiği bilgisi bulunmaktadır. (Resim 87) Eyüboğlu Camii şuanda tadilatta olduğu için sadece dış cephesini inceleye bildik.

Resim 87 Eyüboğlu Camii Bilgilendirme Tabelası

Caminin sivri kemerlerle oluşturulmuş düz tavanlı son cemaat yeri bulunmaktadır. (Resim 88) Yapının minaresi silindirik gövdeli ve tek şerefelidir. (Resim 89)

¹⁵⁴ T.C. Gaziantep Valiliği İl Kültür Turizm Müd., a.g.e, s.138

¹⁵⁵ A. A. Bayhan, *Güneydoğu Anadolu'da Memlûk Sanatı.*, s.139, , A.Ödekan, "Gaziantep" Maddesi,Eczacıbaşı Sanat Ansiklopedisi,I,İstanbul,1997,s.647,Caminin Sınıflandırılması İçin Bknz: Hüsnü Uğur, *Geleneksel Şehir Dokularında Camilerin Morfolojik Analizi; Gaziantep Örneği*, Gaziantep, 2013,Artium

Resim 88 Eyüboğlu Camii Son Cemaat Yeri

Resim 89 Eyüboğlu Camii Minaresi

Caminin giriş kapısının sağ köşesinde mukarnas detayı bulunmaktadır. (Resim 90) Yapının duvarında Birecik Alaburç Mescidi'nde olduğu gibi (Resim 51) koyu renkli mühür bulunmaktadır. (Resim 91)

Resim 90 Eyüboğlu Camii Mukarnas Süsleme

Resim 91 Eyüboğlu Camii Madalyon

4) Kilis Ulu Camii

Caminin el-Melikü'z-Zahir Ebu Said Berkuk döneminde tamir ettirildiğine dair kitabe, camiye ait en eski tarihli kitabedir.¹⁵⁶ Birçok Memlûk eserinde rastlandığı gibi bu yapı da kesme taştan inşa edilmiştir. Yüksek bir kubbeyle örtülmüş olan dikdörtgen planlı ana mekana sahiptir.¹⁵⁷ (Resim 92)

Resim 92 Kilis Ulu Camii (İl Kültür Turiz. Müd 2010.)

¹⁵⁶ A. A. Bayhan, *Güneydoğu Anadolu'da Memlûk Sanatı*, s.139

¹⁵⁷ A. A. Bayhan, *Güneydoğu Anadolu'da Memlûk Sanatı*, s.140

c) Adıyaman Tarihi ve Memlûk Eserleri

Adıyaman, Mezopotamya bölgesinde, orta Fırat bölümünde, Malatya, Şanlıurfa, Gaziantep ve Kahramanmaraş'ın ortasında yer alır. Adıyaman isminin ortaya çıkışına dair çeşitli rivayetler bulunmaktadır ancak birçok kaynakta Bizanslılar döneminde "Perres" (Yunanca) veya "Pordonnium" (Latince) diye adlandırıldığı geçmektedir. Bunların yanı sıra şehre hakim olanlar tarafından şehrin isminin değişerek günümüze kadar geldiği de yine bilgiler arasındadır. Mesela Süryaniler tarafından Adıyaman "Klevdiye" olarak adlandırılırken Araplar tarafından ele geçirildiğinde Halife El-Mansur'a izafeten "Hısn-ı Mansur" olarak adlandırılmıştır ve kaynakların neredeyse hepsinde şehrin adı "Hısn-ı Mansur", "Hüsn-ı Mansur" veya "Hisn- Mansur" olarak geçmektedir.¹⁵⁸

Şehir, diğer iller gibi Mezopotamya coğrafyasının bereketiyle beslenen dönemin önemli şehirlerinden biridir. Aslında Adıyaman günümüzde gelirinin büyük bir kısmını, Kâhta İlçesi'ndeki Nemrut Dağı'ndan elde etmektedir. Nemrut Adıyaman için ciddi bir turizm kaynağıdır. Tabi ki şehir, Nemrutla birlikte birçok tümülüs, dikilitaş, kaya yazıtları, kaya mezarlıkları, kale, cami, kilise, hamam ve köprü gibi taşınmaz kültür varlıklarına sahiptir.

Yapılan arkeolojik kazılar sonucu karşılaşılan bulgulara göre şehirde yaşanan en eski dönem Paleolitik dönemdir. Ayrıca bu kazılar sonucunda Kalkolitik ve Tunç Çağı'na ait bulgular da vardır. Aşağı Hüzişi Köyü civarlarında bulunan dolmen¹⁵⁹ tipi mezarlıklar da taş devrinin bile Adıyaman'da yaşandığını düşündürmektedir.¹⁶⁰ Bu yüzden Adıyaman'ın geçmişten günümüze yerleşik hayata geçenlere ve belki de konargöçerlere ev sahipliği yaptığı çok rahat bir şekilde görülmektedir.

Tarih sonrası dönemde de Adıyaman hareketli bir şehir olmaktan

¹⁵⁸ GAP Başkanlığı, *a.g.e.*, s.8-66, Geniş Bilgi İçin Bknz: A. Çağlayan, *Adıyaman Tarihi*, Adıyaman, 1967.

¹⁵⁹ Dolmen: "Yere karşılıklı olarak dikilmiş iki enli taş üzerine masa tablası gibi yerleştirilen üçüncü taştan meydana gelir.", A. Turani, *a.g.e.*, s.36

¹⁶⁰ A.A. Bayhan – F. Salman, *Adıyaman Yüzey Araştırması (2000-2004)*, Adıyaman , 2010, s.3

kurtulamadı. Bunun en güzel kanıtı birçok uygarlık, krallık ve devletler arasında önemli bir yere sahip oluşudur. Çünkü şehir, bulunduğu konum itibariyle stratejik önem arz etmektedir. Bu sebeple Güneydoğu'nun bu ili birçok ırkı, dili ve dini topraklarında ağırladı. Adıyaman'a sırasıyla: Hitit, Asur, Persler hakimiyet kurdu. Bu üç uygarlığın Adıyaman'dan her çekilişinde başka uygarlıklar da, kısa süreli, şehre hakim oldu. M.Ö. 333'te "İssos" Savaşında Büyük İskender'in galibiyetiyle Adıyaman, Makedonya Krallığı'nın hakimiyeti altına girdi. Ancak Seleukoslar, Makedonya Krallığı'ndan şehri aldılar ve M.Ö.395'e kadar Adıyaman'da hüküm sürdüler. Seleukoslar'ın hükmü şehirde sürerken Roma İmparatorluğu Mezopotamya topraklarını kendi sınırları içersine alıyordu. Ve sıra Adıyaman'daydı. Sonunda Roma İmparatorluğu Adıyaman'ı da hâkimiyeti altına aldı. Ancak Roma İmparatorluğu'nun ikiye ayrılmasından sonra şehir Doğu Roma sınırları içinde kaldı ve artık Bizans şehre hakimdi.¹⁶¹

Adıyaman'ın İslam Devletleriyle tanışması ve onların egemenliği altına girmesi, Bizans İmparatorluğu'ndan sonra Hz. Ömer dönemine denk gelmektedir. Artık İslamiyet'in hızla yayıldığı ve sınırları aştığı dönemin ardından, şehir, 670'de Muaviye zamanında Emevi hâkimiyeti altına alındı. Ardından 758'de şehir, bir diğer İslam Devleti olan Abbasilerin eline geçti. Ancak Adıyaman, stratejik konumundan dolayı, VIII. ve IX. y.y. arası Bizans ve İslam Devletleri arasında sık sık el değiştirdi. 958 yılına gelindiğinde ise Adıyaman İslam Devletleri hakimiyetinden çıkarak yine Bizans İmparatorluğunun şehre mutlak hakimiyetiyle karşılaştı.¹⁶²

Şehrin Türkler ile buluşması ise görüş ayrılığı oluşturmaktadır. Kimi tarih araştırmacılarına göre, Hun ve Saba Türkleri Adıyaman'a yerleşen ilk Türk uygarlıklarıdır. Ama kimi araştırmacılar, şehirde asıl iz bırakan Selçukluları Adıyaman'a yerleşen ilk Türk devleti olarak görmektedir. Nitekim, 1066 yılında Selçuklular Adıyaman'a hâkim oldu. 1144-1230'lara gelindiğinde ise şehir, Artuk ve Eyyûbi mücadelesinin baş rolündeydi. Uzun yıllar süren Selçuklu-Artuk çekişmesinden sonra Selçuklular Adıyaman'da mutlak hâkimiyetini kurmayı başardı. Ancak Selçukluların bu zaferi 20 yıl sonra, Moğol istilaları ile gölgelendi. Çünkü her

¹⁶¹ T. Atalay, *Kahta ve Besni Medeniyetler Kavşağı Adıyaman*, İstanbul, 2008, s.150

¹⁶² T. Atalay, *a.g.e.*, s.156

yere egemen olma arzusu Moğolların 1250 yılında Adıyaman'ı da topraklarına katmasının nedeniydi. ¹⁶³ 1277 yılına kadar sıkıntının sürdüğü şehre, Selçuklu Beyliklerinin de yardım istemesi üzerine Memlûklar geldi. Bu tarih Memlûk Sultanı Baybars'ın son zamanlarına denk gelmektedir. 10 yıl mutlak Memlûk hâkimiyetinden sonra, 1368 yılında, Dulkadiroğulları Adıyaman'ın yeni sahibiydi.

Adıyaman ilk defa Osmanlı topraklarına I.Beyazid döneminde dahil oldu ancak şehre asıl hâkimiyet Yavuz Sultan Selim'in 1515 yılında Mezopotamya'daki diğer şehirlerin fetihleri sırasında gerçekleşti. Cumhuriyet dönemine geçildikten sonra Malatya'ya bağlı bir kaza olan Adıyaman, 1 Aralık 1954'te il merkezi haline getirildi. ¹⁶⁴

1) Yeni Kale (Eski Kâhta)

Kale, Adıyaman, Kâhta İlçesi, Kocahisar Köyü'nde kayalıklar üzerindedir. (Resim 93) Bu kayalık nehre kavisli bir şekilde durmaktadır. Adıyaman Kalesi de aynen kayalığın kavisliyle örtüşen bir planla inşa edilmiştir. Kayalıkların keskinliği ve çok dik oluşundan dolayı kalenin güney cephesinde sur yoktur.(Resim 94)

Resim 93 Yeni Kale Kuzey Cephe

¹⁶³ E. Uymaz, *a.g.e.*, s.94-96

¹⁶⁴ A. M. Kaya, *Avşar Türkmenleri*, İstanbul, 2004, s.53: "Bayezid bu sırada Memluk Sultanı Berkuk'un ölümünü fırsat bilip Malatya, Kahta, Divriği, Besni, Darende ve Elbistan'ı aldı". Geniş Bilgi İçin Bknz. P. Tuğlacı, *Osmanlı Şehirleri*, İstanbul, 1985

Resim 94 Yeni Kale Güney Cephe

Kalenin yapımıyla ilgili günümüze ulaşan tarihi bir kaynak olmadığı için kalenin kimler tarafından ve ne zaman yaptırıldığına dair kesin yargıya varmak mümkün değildir. Ancak Komagene Krallığı'na ait bazı yapılar etrafında yer aldığı için kalenin yapımının Komagene Krallığı zamanında olduğu görüşü mevcut bilgiler arasındadır.¹⁶⁵

Kale iki yıldır restorasyonda olduğu için araştırma sırasında içini gezmemiz mümkün olmamıştır. (Resim 95) Kaleyle ilgili kaynakta ve kale tanıtım tabelasında: burçlar, saray, mescit, sarnıçlar gibi yapıların bir kısmının hiç hasar görmeden günümüze kadar ulaştığı bilgisi yer alır. Kale giriş kapısı sivri kemerli niş içerisine oturturulmuştur. Kapının üzerinde bir de savaşlarda düşmanı uzaklaştırmak için kızgın yağ dökülmek üzere yapılmış açıklık vardır. (Resim 96) Bunların dışında giriş kapısı üzerinde Memlûk Devleti'ne ait bir de şerit şekli kitabe bulunmaktadır.(Resim

¹⁶⁵ Kâhta Tarihi İçin Bknz: E. Demir, *Kâhta'nın Kuruluşu, Gelişmesi ve Bugünkü Fonksiyonel Özellikleri*, Gazi Eğitim Fakültesi Dergisi, Cilt 24, Say.1, Ankara, 2004, s. 227-247, A. A. Bayhan, *Güneydoğu Anadolu'da Memlûk Sanatı.*, s.139

97)

Resim 95 Yeni Kale

Resim 96 Yeni Kale Giriş Kapısı Yağ Dökme Açıklığı

Resim 97 Yeni Kale Giriş Kapısı Kitabesi

Kitabede;

“ Efendimiz, güçlü Sultan, yoksul halkın hükümdarı, Arap ve Acem’in Sultanı, Müminlerin Emri’nin ortağı, el-Melik el-Mansur Seyfü’l-Dünya ve’l-Din Kalavun el-Salihi’yi yücelt! Allah zaferini mübarek eylesin! Efendimiz, Emirlerin Meliki Şemseddin Karasungu el-Cevkanda el-Mansuri’nin zamanında – Allah gölgeini (devletini) daim eylesin- Yüce Allah’a muhtaç, yoksul, sefil kul Aybek el-Devadar el-Şemsi (tarafından) 685 yılının Cemaziye’l-Ahir ayının son on günü içerisinde (14-22 Ağustos 1286) yapılmıştır.” ¹⁶⁶ yazısı bulunur.

Ayrıca kitabenin sağ ve sol kısımlarında aslan motifi olduğunu düşündüğümüz kalıntılar bulunmaktadır. (Resim 98) Kalenin kuzey cephesinde dilimli konsollar bulunmaktadır. (Resim 99) Bu konsolların üzerinde de bir kitabe bulunmaktadır. Kalenin iç kısmını inceleme şansımız olmasa da A.Bayhan ve

¹⁶⁶ A.A. Bayhan – F. Salman, *a.g.e.*, s.16

F.Salman'ın tezimizde yer alan eserlerinde kale içinde bulunan kitabelerin de Memlûklar'a ait olduğuna yer verilmiştir. Komagene Krallığı tarafından yapıldığı düşünülen Yeni Kale'nin Memlûk Devleti tarafından restorasyona uğradığı veya kaleye eklemeler yapıldığı anlaşılmaktadır.

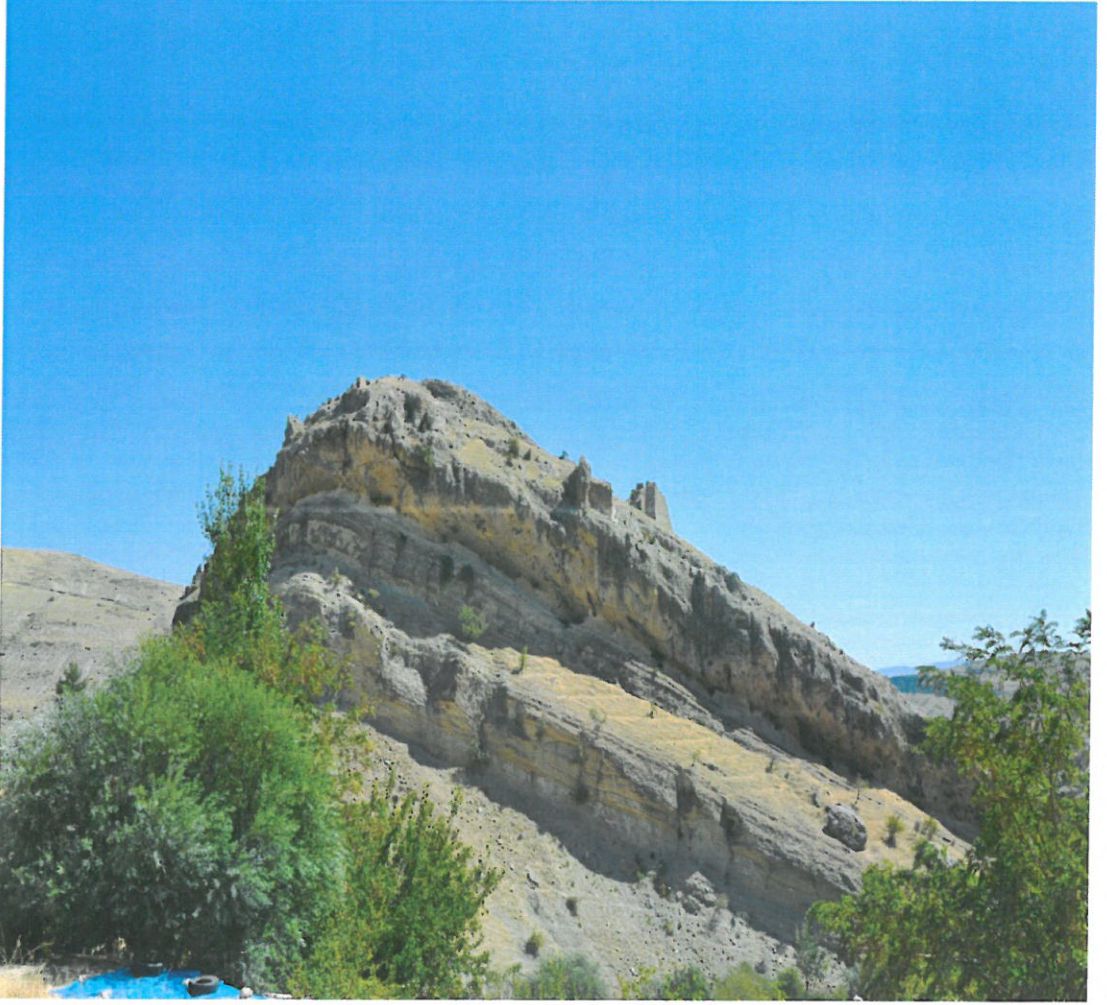
Resim 98 Yeni Kale Giriş Kapısı Aslan Motif

Resim 99 Yeni Kale Kuzey Cephe

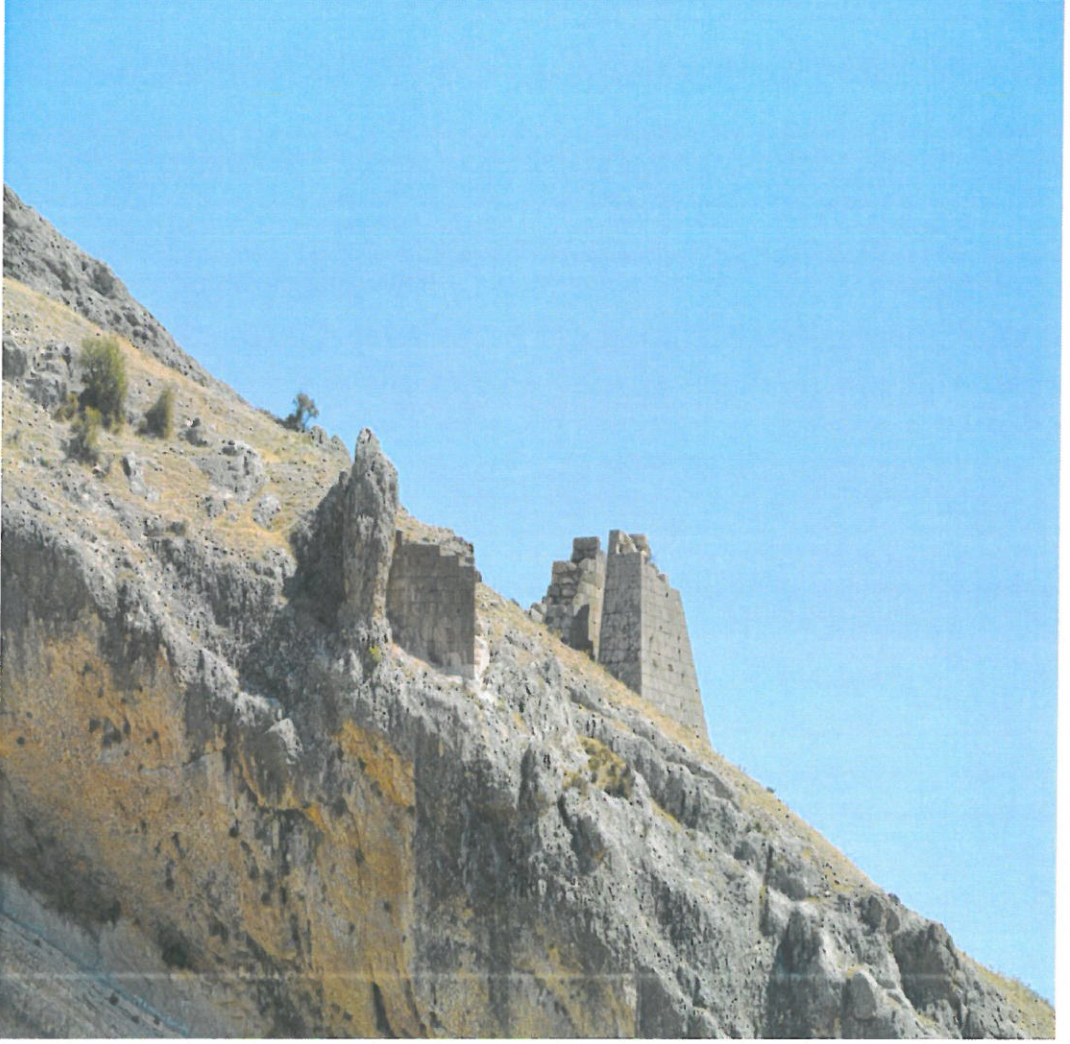
2) Besni Kalesi

Adıyaman'ın Eski Besni olarak bilinen bölgesindedir. Kale aynı Yeni Kale gibi yüksek bir tepenin üzerine kurulmuştur. (Resim 100) Yeni Kale kadar sarp kayalıkların üzerinde olmasa da Besni Kalesi'ne ulaşmak için de üzerinde bulunduğu tepenin sadece bir tarafı kullanılabilir. Yapının kimler tarafından ve kaç yılında yapıldığına dair yazılı bir bilgi mevcut değildir.

Resim 100 Besni Kalesi

Kale, sadece bazı kalıntılarla günümüze kadar ulaşmıştır. Kalenin tam tepesinde çifte mancınık kalıntısı bulunmaktadır. (Resim 101) Bu yapının mimari dokusu da bizlere Osmanlı döneminde yapıldığını göstermektedir.

Resim 101 Besni Kalesi Mancınık Kalıntıları

Aynı zamanda Besni Kalesinden geriye kalan bir yapı da burcun dış cephesinde kesme kireç taştan örülmüş duvardır. (Resim 102) Yine A.Ayhan ve F.Salman'ın tezimizde adı geçen eserlerinde duvarın üzerinde bir kitabe olduğundan bahsedilmiştir. Ancak günümüzde kalede neredeyse yok olmuş duvarın üzerinde kitabe görülmemektedir. Var olduğu söylenen kitabe üzerinde (Resim 103)

جدد عمارة هذا البرج المبارك حينما السلطان الملك الأشرف قايتباي عز نصره

Çevirisi

“ Bu mübarek burcun yapısı Sultan el-Melik Eşref Kayıtbay- (Allah) yardımını aziz eylesin- zamanında yenilenmiştir. ¹⁶⁷ Bilgisi Arapça sülüs karakteriyle yazılıdır.

Kitabe ve duvarın inşasında kullanılan malzeme Memlûklar'ın Besni Kalesi'nde hâkimiyet sürdüklerini göstermektedir.

Resim 102 Besni Kalesi Sur Kalıntıları

¹⁶⁷ A. A. Bayhan – F. Sayman, *a.g.e.*, s.12

Resim 103 Besni Kalesi Burç Üzerindeki Kitabe (A.Bayhan, F.Salman)

3) Besni Ulu Camii

Rivayetlere göre en eski cami olduğu söylenen bu yapı Oba mevkiinde bulunmaktadır.¹⁶⁸ Günümüzde Eski Besni olarak isimlendirilen bu bölgenin girişinde bir cami minaresi vardır. Besni Ulu Camii Minaresi ile benzer özellikler taşıyan bu camiye ait herhangi yazılı bir kitabe bulunmamaktadır. (Resim 104) Minare Besni Ulu Camii'nin minaresiyle karıştırılmaktadır. Besni Ulu Camii Besni Kalesine yakın hafif çukur bir alanda bulunmaktadır. (Resim 105) Minare silindirik gövdeli ve tek şerefelidir. A.Bayhan, F.Salman'nın tezimize konu olan eserlerinde ve A.Uluçam'ın 1998 yılında GAP Bölgesinde Kültür Varlıklarının Korunması, Yaşatılması ve Tanıtılması Sempozyum "Besni'deki Kültür Varlıkları ve Düşündürdükleri" isimli sunusunda bir adet onarım kitabesinden bahsedilir;

"Ya Allah! Gerçekten Allah'tan başka ilah yoktur, Muhammet Allah'ın peygamberidir.

Ya Allah! Mimar Numan el-Osmanî 973 H./1565-66 senesinde yapılmıştır"¹⁶⁹

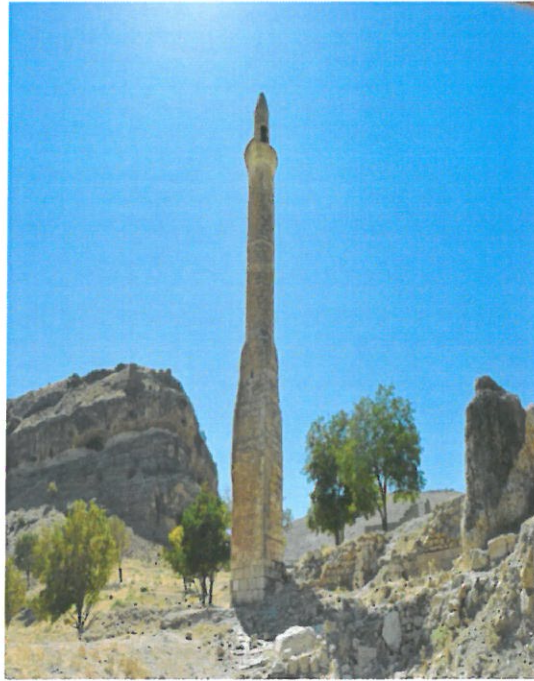
¹⁶⁸ M. H. YİNANÇ, *Besni Tarihi*, İ.A., s.570-572

¹⁶⁹ A.A. Bayhan – F. Salman, *a.g.e.*, s.32 Abdüsselam ULUÇAM, *Besni'deki Kültür Varlıkları ve*

Yazıya göre caminin minaresi Osmanlı döneminde inşa edilmiştir. Ancak günümüzde kitabe bulunmamaktadır.

Resim 104 Eski Besni Girişindeki Minare

Resim 105 Besni Ulu Camii

Düşündürdükleri, GAP Bölgesinde Kültür Varlıklarının Korunması, Yaşatılması ve Tanıtılması Sempozyumu (1998), Şanlıurfa- Ankara, 2000, s.192

Minarenin zeminine yakın bölgede dikdörtgen bir açıklık bulunur. Ayrıca minarenin kuşağında sicim şeklinde bir motif yer alır.

Caminin batı tarafındaki merdivenlerle avluya girilir. (Resim 106) Avluda sekizgen bir havuz bulunur. (Resim 107) Ayrıca avlu girişinin sol kısmında zaviye veya külliye olarak kullanıldığını düşündüğümüz yapılar bulunmaktadır. (Resim 108 – Resim 109 – Resim 110-Resim 111)

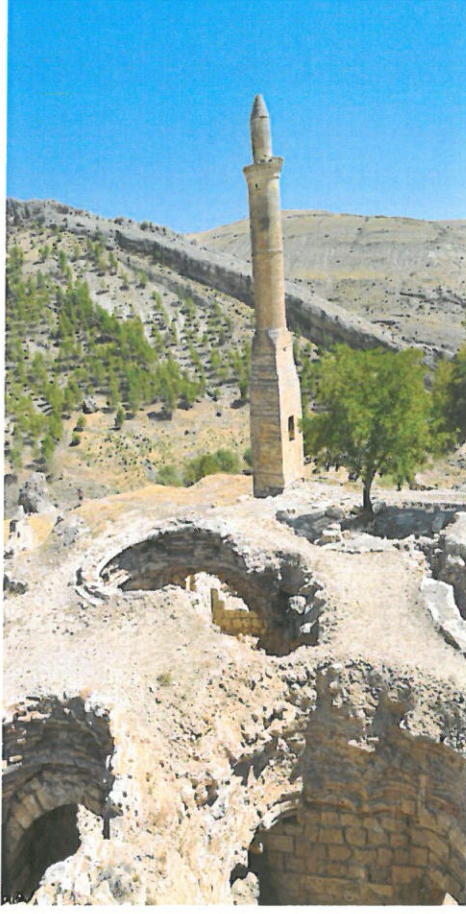
Resim 106 Besni Ulu Camii Avlu Merdivenleri

Resim 107 Besni Ulu Camii Havuzu

Resim 108 Besni Ulu Camii Etrafındaki Kalıntılar

Resim 109 Besni Ulu Camii Etrafındaki Kalıntılar

Resim 110 Besni Ulu Camii Etrafındaki Kalıntılar

Resim 111 Besni Ulu Camii Etrafındaki Kalıntılar

Besni Ulu Camii etrafında bulunan kalıntılarda odalar yuvarlak kemerlidir. Odalardan birbirine geçilmektedir. Aradaki geçiş kapıları sivri kemerlidir. (Resim 112)

Resim 112 Besni Ulu Camii Etrafındaki Kalıntılar

Minarenin ve çevresindeki kalıntılar temel alındığında caminin planı ve kullanılan malzeme caminin Memlûklar tarafından yaptırıldığı veya restorasyon edildiğini göstermektedir.

4) Besni Çarşı Camii

Kaynaklarda Çarşı Camii'ye ait günümüze ulaşan tek bölümün kible duvarının alt kısmı olduğu yer almaktadır.¹⁷⁰ Hatta giriş kapsımın üzerinde bir kitabe bulunduğu ve sadece transkripsiyonu verilen bu kitabede

Çevirisi :

“Rahman ve Rahim olan Allah'ın adıyla...Mübarek (caminin yapımı) Kalavun'un oğlu Efendimiz, Sultanu'l-Müluk Nasır Muhammet'in –Allah mülkünü daim eylesin- zamanında makarru'l-‘âli el-sârimi kaymadu'l-masuri....'n işaretiyle.” İbaresinin yer aldığı belirtilmiştir.¹⁷¹ Ancak Besni'de yaptığımız araştırmada kaynaklarda bahsedilen Çarşı Cami'ye ait herhangi bir kalıntı bulamadık. Zaten mimari dokusu neredeyse tamamen yok olmuş bu mevkide farklı bir yapıya rastladık.

Yapı, Besni Ulu Camii'nin yukarısında nehrin karşı yakasında bulunmaktadır. (Resim 113) Günümüzde caminin sadece minaresi ve doğu cephesinde üç pencere duvarı vardır. Minarenin Besni Ulu Camii minaresinde olduğu gibi kuşağında sicim şeklinde motif bulunmaktadır. Minarenin şerefe kısmına şuanda elli iki basamakla ulaşılmaktadır. Minarenin uzunluğu Mısır'da bulunan görkemli Memlûk eserlerini andırır.

Doğu cephedeki duvar kalıntısı her biri farklı kemerli niş oyuntusuna sahiptir. (Resim 114) Sağ taraftaki pencere açıklığı yonca yaprağı kemer, ortadaki pencere açıklığı ise perde kemere sahiptir. En soldaki pencere açıklığının kemer kısmı

¹⁷⁰ A.A. Bayhan – F. Salman, *a.g.e.*, s.28, A.Uluçam, (1998), s.190-202, K. Olşen, *Türkiye'de Vakıf Abideler ve Eski Eserler*, c.XXI, I. Böl., 2003, s.54-57

¹⁷¹ A.A. Bayhan – F. Salman, *a.g.e.*, s.28, K. Olşen, *Türkiye'de Vakıf Abideler ve Eski Eserler*, c.XXI, I. Böl., 2003, s.54-57

kırıktır. Bu üç pencerenin her biri dikdörtgendir ve üzerlerinde ince birer açıklık daha bulunmaktadır. Duvar Memlûklara ait eserlerde görüldüğü gibi kesme taş moloz kaplamadır. Duvarın güney cephesine doğru kalıntı devam etmektedir. (Resim 115) Bu cephedeki pencere açıklığı da dikdörtgendir ancak kemer ve pencerenin üst kısmı günümüze ulaşmamıştır.

Resim 113 Besni'deki Cami

Resim 114 Besni'deki Caminin Duvar Kalıntısı

Resim 115 Besni'deki Caminin Duvar Kalıntısı

Caminin doğu ve güney cephelerinde mezarlıklar vardır.(Resim 116 – Resim 117) Yapının kaleye yakın oluşu, çevresinde bulunan mezarlıklar ve duvar kalıntıları bize yerleşke merkezinde inşa edildiği düşüncesini vermektedir. Yapı, kaynaklarda

geçen Çarşı Camii olmasa da, yine çarşı içinde kurulmuş ve Memlûk mimari özelliklerine benzer yapıya sahiptir. Bu bilgiler doğrultusunda incelediğimiz bu caminin de Memlûklar tarafından inşa edilmiş veya restorasyona uğramış bir merkez cami olduğunu söylememiz mümkündür.

Resim 116 Besni'deki Caminin Doğu Cephesindeki Mezarlık

Resim 117 Besni'deki Caminin Güney Cephesindeki Mezarlık

5) Kutlu Doğmuş Camii (Eski Kâhta)

Caminin günümüze ulaşmaması, planı veya mimari yapısı hakkında bilgi eksikliğine neden olmuştur. Ancak Eski Kâhta, Kocahisar Köyü'nde kaleye yakın bir yerde bulunan Kocahisar Camii'nin giriş kapısında bir kitabeye rastladık.(Resim 118) Kitabenin daha önce bir çeşme üzerinde bulunduğu kaynaklarda yer almaktadır.

172

Resim 118 Kocahisar Camii

Bahsedilen çeşmenin de bugün kale ve camii arasında bulunan restorasyona uğramış çeşme olduğunu düşünmekteyiz.(Resim 119)

Resim 119 Eski Kâhta Çeşme

¹⁷² A.A. Bayhan – F. Salman, *a.g.e.*, s.29

Bugün Kocahisar Camii'nin girişinde bulunan kitabede;

Çevirisi :

“Rahman ve Rahim olan Allah'ın adıyla, Allah'ın mescitlerini ancak Allah'a ve ahret gününe inananlar imar eder. Bu mübrek cami el-Sultan el-Melik el-Nasır (Muhammed)...- (Allah) mülkünü ebedi kılsın- zamanında Ahmet oğlu Emir Alaaddin Kutu Doğmuş tarafından 1336-37 yılının Recep ayında yaptırıldı.”¹⁷³

Yazısı yer almaktadır. Tabulaansata içinde yer alan kitabe Kutlu Doğmuş Camii'ne ait olsa da Eski Kâhta halkı kitabe hakkında farklı düşüncelere sahip. Kitabenin şeklinden dolayı mezar taşından alındığı ve üzerindeki yazının Farsça olduğuna inanmaktadırlar. (Resim 120)

Resim 120 Eski Kâhta Koçhisar Cami

¹⁷³ A.A. Bayhan – F. Salman, *a.g.e.*, s.29

SONUÇ ve DEĞERLENDİRME

Devletlerin ve şehirlerin siyasi tarihleriyle, bölgelerde bulunan sanat tarihi ve mimari arasında sıkı bir bağ bulunmaktadır. Hatta bazı tarihi belirsizliklerde, eserlerin mimari özellikleriyle araştırılan bölgeyle ilgili tarihi bilgi edinimi mümkündür. Mimari özellik hakkında kesin bilgiye ulaşılamadığında da siyasi tarihten faydalanılmaktadır. Şehirlerde hakimiyet süren devletlerin, taşınmaz kültür varlıklarının yapımı veya restoresinde iz bıraktığı kaçınılmaz bir gerçektir. Tüm bu görüşlerin doğrultusunda, tezimize konu olan üç şehrin siyasi tarihinde de Bahri ve Burci Memlûk sultanlarından Baybars, Kalavun ve Gavri'nin şehirlere tam hakimiyet kurduğunu bilmekteyiz. O zaman 1277 yılında Adıyaman'dan başlayarak, 1300 yılında Şanlıurfa ve 1515 yılında Gaziantep illerinde Memlûk eserlerinin oluştuğunu söylemek mümkündür.

Mimari eserlerin yapımında kullanılan malzeme, mimari plan ve bezemeler veya yapım kitabeleri, yapıların hangi devlet tarafında inşa edildiği veya restorasyona uğradığı bilgisine ulaşmamızı sağlamaktadır. Bu pencereden tezimize konu olan eserlerin Memlûklara aitliğini söylememiz mümkündür. Kesme taş üzeri moloz taş kaplamalı inşa edilen eserler Memlûk yapım klasiğidir. Güneydoğu Anadolu'da bu özelliği taşıyan; Urfa Kalesi, Meçan Kapı, Birecik Çarşı Camii, Kule Mescidi, Halfeti Çekem Mescidi, Kilis Ulu Camii ve Besni Kalesidir. Çimdin Kale'nin kitabesinde, kalenin Eyyûbiler tarafından yapıldığı yazılı olsa da bazı bölümlerdeki işçilik Memlûk klasiğidir. Böylece yapının Memlûklar tarafından restorasyona uğradığını söylemek mümkündür.

Mimarilerin kesin olarak Memlûk tarafından inşa edildiği veya restore edildiği bilgisini kitabelerden faydalanarak söylememiz mümkündür. Memlûk kitabeleri şerit şeklindedir. Kitabelerin büyük bir bölümünde de silme ile satırlar birbirinden ayrılmaktadır. Bu özellikleri taşıyan Güneydoğu Anadolu'daki eserler; Birecik Kalesi, Urfa Kapı, Meçan Kapı, Halfeti Çekem Türbesi, Besni Kale Burcu, Yeni Kale, Yeni Kale 4. Ve 9. Burçları, Yeni Kale Saray Kapıdır. Tezimizde konu

olan Harran Kalesi'nin yapım kitabesi, kalenin Eyyûbiler tarafından yapıldığının ispatı niteliğindedir. Ancak kalenin güney duvarında okunamayan kitabe şerit şeklinde Memlûk tarzıdır. Bu özellik Harran Kalesinin Memlûklar tarafından restore edildiğini söylememiz mümkündür kılmaktadır.

İslam mimarisinde gelenekselleşen dikdörtgen çerçeveli kitabelerin yanı sıra, Memlûklarda, çoğu cephe boyunca uzanan friz (şerit) şeklindeki kitabelerle damla ve madalyon formu kitabelere rastlanmaktadır. Damla biçimli kitabeler Eyyûbilerden esinlenerek mimariye yansıtılmıştır. Ancak bu tür damla biçimli kitabeler daha çok Mısır'da karşımıza çıkmaktadır. Tezimize konu olan mimari eserler arasında Birecik Kalesi ve Alaburç Mescidi'nde birçok madalyon şekilli Memlûk kitabelerine rastlanmaktadır. (Resim 11-12) Bu yüzden Memlûkların Mısır'da inşa ettikleri eserlerin yansımalarını Şanlıurfa'da gözlemlemek mümkündür.

Selçuklu mimarisinde rastlanan silindirik gövdeli tek şerefeli cami minareleri Güneydoğu Anadolu'da da karşımıza çıkmaktadır. Selçuklu mimarisiyle aynı yapı özelliği taşısa da Birecik Ulu Camii, Birecik Çarşı Camii ve Besni Ulu Camii'nin Selçuklu eseri olduğu düşüncesi net olmamalıdır. Çünkü bu camilerin farklı mimari özellikleri Memlûk mimarisiyle örtüşmektedir. Bu Memlûk özellikleri tezimizin gelişme bölümünde detaylı olarak ele alınmıştır.

Devletler arasında sürekli el değiştiren coğrafyalarda mimari eserler hakkında verilen bilgiler bazen net olamamaktadır. Buna en güzel örnek Birecik Ulu Camiidir. Caminin mihrap önü kubbeli planı bölgeye hakim olan Artukluları akla getirmektedir. Bu durumda, stratejik konumundan dolayı birçok kez el değiştiren Hasankeyf örneği ile örtüşen bir durumla karşı karşıyayız. Çünkü Güneydoğu Anadolu'da Artuklu'nun 130 yıl başkenti olan Hasankeyf'te arkeolojik kazılar sonucu sağlam olarak günümüze ulaşmış bir mimari eser bulunmamaktadır. Birecik de Hasankeyf ile aynı coğrafyada bulunması nedeniyle, Hasankeyf kadar olmasa bile, birçok medeniyetin hükümdarlık sürdüğü bir yer olmaktan kurtulamamıştır. O zaman mihrap önü kubbeli cami mimarisine sahip Birecik Ulu Camii'nin

bezemelerine ve duvar işçiliğine bakılarak Memlûklardan kaldığını söylemek mümkündür.

Sonuçta, daha çok Mısır'da hüküm süren ve taşınmaz kültür varlıklarını orada inşa eden Memlûkların aynı zamanda kısa süreli idareleri altında kalan Suriye ve Güneydoğu Anadolu'da da imar faaliyetinde buldukları günümüze ulaşan örneklerle tespit edilmiştir. Özellikle Şanlıurfa, Gaziantep ve Adıyaman şehirlerinde Memlûklu eserlerini görmek mümkündür.

BİBLİYOGRAFYA

ACARA ,Meryem, *Birecik, Hilafeti, Suruç, Bozova İlçeleri ile Rumkale'deki Taşınmaz Kültür Varlıkları*, GAP Yayınları, Ankara, 1999

AÇANAL, Hasan, *Urfa tarihi (MÖ 2000-MS 1400)*. C. 17. Şanlıurfa İli Kültür Eğitim Sanat ve Araştırma Vakfı Yayınları, Ankara, 1997

AĞIR , Abdullah Mesut, *Memlûk Sultanı el-Melik ez-Zâhir Seyf ed-Dîn Çakmak Dönemi (1438-1453)*, Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Ortaçağ Anabilim Dalı, İzmir, 2010

-15. *Yüzyılda Memlûkların Doğu Akdeniz Siyaseti*, Balıkesir Üniv. Sos. Bil. Ens. Dergisi, c.XII, Balıkesir, 2010

AKTAN, Ali, *Bahri Memlûklerden Sultan Kalavun Hanedanı*, Belleten,TDK Yayınları, LIX, Ankara, 1995

- *Memluk-Haçlı Münasebetleri*, Belleten, LXIII, Ankara, 1999

- *Memlûklülerde Saltanat Değişikliği Usulü*, Atatürk Üniv. İlahiyat Fak. Dergisi, say.9, Erzurum, 2010

ALP, Suat, *Birecik, Hilafeti, Suruç, Bozova İlçeleri ile Rumkale'deki Taşınmaz Kültür Varlıkları* , GAP Yayınları, Ankara, 1999

ALTUN , Ara, *Ortaçağ Türk Mimarisinin Anahtarları İçin Bir Özet*, Ufuk Matbaası, İstanbul, 1988

ASLANAPA , Oktay, *Türk Sanatı I-II*, Kervan Yayınları, İstanbul, 1984

ATALAY, Talip, *Kahta ve Besni Medeniyetler Kavşağı Adıyaman*, Adıyamanlılar vakfı Yayınları, İstanbul, 2008

ATIL, Esin, *Art of The Memluks*, D.C., Washington, 1981

AZCAN, Hüseyin, *Konikler*, Anadolu Üniv. AÖF Yayınları Matematik, Eskişehir, 2013

BAYHAN, A. Ali, *Mısır'da Memlûk Sanatı*, Türkler Ansiklopedisi, Yeni Türkiye Yayınları, c.VI, Ankara, 2002

- *Güneydoğu Anadolu'da Memlûk Sanatı*, Türkler Ansiklopedisi, Yeni Türkiye Yayınları, c.VI, Ankara, 2002

BAYHAN , A.Ali – SALMAN, Fikri, *Adıyaman Yüzey Araştırması (2000-2004)*, Adıyaman İl Özel İdaresi, Adıyaman, 2010

BİRECİK KAYMAKAMLIĞI, *21.Yüzyıla Girerken Birecik*, Uyum Ajans, Ankara, 2003

BOSWORTH ,C.E., *İslam Devletleri Tarihi*, çev. E.Meriçil-M.İprişli OĞUZ, Ünal Matbaası, İstanbul, 1980

CEYHAN, Erdal , *Gaziantep Tarihi*, GTO Kültür Yayınları ,Gaziantep,1999

ÇAĞLAYAN, Aziz, *Adıyaman Tarihi*, Deniz Matbaası, 1967

ÇETİN, Altan, *XII-XV Yüz Yıllarda Yakın Doğu'nun Sosyo-Ekonomik Hayatında Tüccarlar*, Türkler Ansiklopedisi, Yeni Türkiye Yayınları, c.VI, Ankara, 2002

ÇİÇEK, Kemal, *İlk Müslüman Türk Devletlerinde Toplum ve Ekonomi*, Türkler Ansiklopedisi, Yeni Türkiye Yayınları, c.V, Ankara, 2002

ÇİNER, Refakat, *Gaziantep Çevresinde Paleolitik Buluntular*, Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi Dergisi, say.16, Ankara, 1958

DEMİR, Ekrem, *Kâhta'nın Kuruluşu, Gelişmesi ve Bugünkü Fonksiyonel Özellikleri*, Gazi Eğitim Fakültesi Dergisi, Cilt 24, Say.1, Ankara,2004

GÖRÜR, Muhammet, *Birecik, Hilafeti, Suruç, Bozova İlçeleri ile Rumkale'deki Taşınmaz Kültür Varlıkları*, GAP Yayınları, Ankara, 1999

GÜL, Muammer, *Orta Asya'da Bir Türk Devleti Eyyûbiler*, Türkler Ansiklopedisi, Yeni Türkiye Yayınları, c.V, Ankara, 2002

GÜLER, Selâhaddin, *Urfa tarihi*, c.I, .Şanlıurfa Dersanesi Kültür Yayınları, Şanlıurfa, 2004

İSLAM ANSİKLOPEDİSİ, *Ravza md.*, TDV Yayınları, c.IX, İstanbul, 1964

İSTANBUL ÜNV. GÜZEL SANATLAR BÖL., *Güzel Sanatlar Ders Notları*, Creative Yayıncılık ve Tanıtım, İstanbul, 1999

KAFESOĞLU, İbrahim, *Selçuklu Tarihi*, Başbakanlık Kültür Müsteşarlığı Kültür Yayınları, İstanbul, 1972

KANAT, Cüneyt, *Bahrî Memlûklar Zamanında Sultanlara ve Devlet Adamlarına Düzenlenen Bazı Suikastlar*, Türk Kültürü İncelemeleri Dergisi, Kocav Yayınları, say. 3, İstanbul 2000

-*Orta Doğu'da Hâkimiyet Mücadelesi(1382-1447)Memlûk-Timur Münasebetleri*, Türkler Ansiklopedisi, Yeni Türkiye Yayınları, c.VI, Ankara, 2002

KARAKAŞ, Mahmut, *Urfa'nın Kültür ve İnançlar Serüveni*, İl Kültür Turizm Müdürlüğü Yayınları, Ankara,d.y, s.47

- *Şanlıurfa ve İlçelerinde Kitabeler*, İl Kültür Turizm Müdürlüğü Yayınları, Konya, 2012

KAYA , Adnan Menderes, *Avşar Türkmenleri*, Geçit Yayınları, İstanbul, 2004

KAYA, Önder, *Selahaddin Sonrası Dönemde Anadolu'da Eyyûbiler*, Yeditepe Yayınevi, İstanbul, 2007

KELEŞ, Bahattin, *Memlûk Ticareti*, Türkler Ansiklopedisi, Yeni Türkiye Yayınları, c.V, Ankara, 2002

- *Memlûklar Döneminde Sosyal Yapı*, Türkler Ansiklopedisi, Yeni Türkiye Yayınları, c.V, Ankara, 2002

KELEŞ, Hasan, *Memlûkler'de Bilimsel, Sosyal ve Kültürel Hayat*, Gaziosmanpaşa Ünv. Sos. Bil. Ens. Ortaçağ Tarihi Bil. Dal. Yk. Lis. Tez., Tokat, 2010

KIZILTOPRAK, Süleyman, *Memlûk Sistemi*, Türkler Ansiklopedisi, Yeni Türkiye Yayınları,c.V., Ankara, 2002

KOÇAK, İnci, *Arap Kaynaklarında Türk Memluk Sultanı Baybars*, X. Türk Tarih Kongresi,(Ayrıbasım) TTK, Ankara ,1991

KONUK, Süha, *Güneydoğu Anadolu Bölgesinin III-VII. Yüzyillardaki Tarihi Coğrafyasına İlişkin Erken Ortaçağ Kaynakları* , Tarih İncelemeleri Dergisi, say.XXVIII, İzmir, 2013

KOPRAMAN, Kazım, Yaşar, *Mısır Memlûkleri Tarihi, Sultan al-Malik al-Mu'ayyad Şeyh al-Mahmûdî Devri (1412-1421)*, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1989

- *Mısır Memlûkleri (1250-1517)*, Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi, Çağ Yayınları, c.VI, İstanbul, 1992

- *Baybars m. İ.A.* , TDV Yayınları, c:V, İstanbul, 1992

KORTANTAMER, Samira, “*Memlûklarda İkinci Nesil: Evlâd en-Nâs*”, *Tunca Kortantamer İçin*, nşr.Yavuz Akpınar, İzmir , 2007

- *Bahrî Memlûklar'da Üst Yönetim Mensupları ve Aralarındaki İlişkiler*, Ege Üniversitesi Edebiyat Fakültesi yay., İzmir 1993

- *Memlûk Toplumunda Kadın*, Türkler Ansiklopedisi, Yeni Türkiye Yayınları, c.V., Ankara, 2002

KURT, Yılmaz, *Ramazanoğulları Beyliği*, Türkler Ansiklopedisi, Yeni Türkiye Yayınları, c.VI, Ankara, 2002

KÜRKÇÜOĞLU , A.Cihat, *Ruha□dan Urfa□ya (1780-1980)*, Şanlıurfa Belediyesi, Kültür ve Eğitim Müdürlüğü Yayınları, Ankara,1990

- *Birecik*, Başbakanlık Basımevi, Ankara,1996

LEVENTOĞLU ,AĞCE, Sibel, *Gaziantep Hasan Süzer Etnografya Müzesi'nde Bulunan Ortaçağ ve Sonrası Döneme Ait Madeni Mutfak Kapları*, Y.Y.Ü. , Sos. Bil. Ens, Tarih Ana Bil. Dal., Yüksek Lisans Tezi, Van, 2006

NECEFLİ, Tofiq *Uzun Hasan Devri Akkoyunlu-Memluk İlişkileri*, Asia Minor Studies, Kilis, 2013

ÖDEKAN,Ayla,“Gaziantep”Maddesi,EczacıbaşıSanat Ansiklopedisi, Kül.Bak. ve Tarih Vakf. Ortak Yayını, say.I, İstanbul, 1997

ÖZCAN, Arzu, “*Memlûk Devletinde Merkez Teşkilatı*”, Gaziosman Paşa Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yüksek Lisans Tezi, Tokat, 2006

ÖZBEK, Süleyman, *Moğol İstilasının Durak Noktası Ayn-i Câlût Savaşı ve Sonuçları*, Askeri Tarih Bülteni, Genkur. Yayınları, s. XV/31, Ankara, 1991

- *Yakın Doğu Türk-İslam Tarihinin Akışını Değiştiren Bir Meydan Savaşı:Ayn Calud*, Türkler Ansiklopedisi, Yeni Türkiye Yayınları, c.VI, Ankara, 2002

- *Memluk Devletinin Siyasi ve Kültür Hayatında Rol Alan Moğol Asıllı Bir Aile (Şâhin eş-Şeyhî ve Ailesi)*, Türkiyat Araştırmaları Dergisi, Türkiyat Araş. Enst., Konya, 2010

POOL, S.Lan , *The Art of Saracens in Egypt*, Chapman and Hall, London, 1886

ŞENER, Abdurrahman, *Birecik, Hilafeti, Suruç, Bozova İlçeleri ile Rumkale'deki Taşınmaz Kültür Varlıkları* , GAP Yayınları, Ankara, 1999

ŞEŞEN, Ramazan ,*Eyyûbiler*, Türkler Ansiklopedisi, Yeni Türkiye Yayınları, c.V, Ankara, 2002

- *Harran Tarihi*, Türkiye Diyanet Vakfı, l.y. 1998

TANSEL, Selahattin, *Yavuz Sultan Selim*, Millî Eğitim Basımevi, Ankara, 1969

TEKİNDAĞ, Şehabeddin, *Berkuk Devrinde Memlûk Sultanlığı (XIV. Yüz Yıl Mısır Tarihine Dâir Araştırmalar)*, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul, 1961

-*Memlûk Sultanlığı Tarihine Toplu Bir Bakış*, Tarih Dergisi, say. 25, 2011

TUĞLACI, Pars, *Osmanlı Şehirleri*. Milliyet Yayınları, İstanbul, 1985

TURANİ, Adnan, *Sanat Terimleri Sözlüğü*, Remzi Kitapevi, İstanbul, 1993

TÜRK DÜNYASI KÜLTÜR ATLASI, Türk Kültürüne Hizmet Vakfı Yayınevi, I, İstanbul,1997

ULUÇAM, Abdüsselam, *Halep'te Türk Kültür Varlığı, Anadolu'da Doğdu (60. Yaşında Fahri IŞIK'a Armağan)*, İstanbul, 2004

-*Suriye'de Türk Kültür Varlığı Araştırmaları II-HAMA*, VIII. Ortaçağ ve Türk Dönemi Kazı ve Sanat Tarihi Araştırmaları Sempozyumu, Sakarya, 2004

- *Besni'deki Kültür Varlıkları ve Düşündürdükleri*, GAP Bölgesinde Kültür Varlıklarının Korunması, Yaşatılması ve Tanıtılması Sempozyumu (1998), Şanlıurfa-Ankara, 2000

UYMAZ, Emine, *Türkiye Selçuklu Devletleri-Eyyûbî Münasebeti*, Türkler Ansiklopedisi, Yeni Türkiye Yayınları,c.VI., Ankara, 2002

YALÇIN, M. Fatih, *Bahri Memlûkler Döneminde Saltanat Nâiblerinin Görevlerinin Sona Ermesi ve Bunun Sonuçları (1250-1382)*, The Journal of Academic Social Science Studies TASS, İstanbul, 2013

YAŞAR Yücel – SEVİM , Ali, *Türkiye Tarihi: Osmanlı Dönemi*, Türk Tarih Kurumu, TTK Yayınları, Ankara, 1992

YAVUZ, Orhan ,*Kansu Gavri'nin Türkçe Divanı*, Konya: Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Yayınları, Konya, 2002

YILDIZ, Bekir, *Harran*, Cem Yayınevi, İstanbul, 2007

YİĞİT, İsmail, *Siyasî-Dinî-Kültürel-Sosyal İslâm Tarihi*, Kayhan Yayınları, c.VII, İstanbul, 1991

YİNANÇ, M. H. *Besni Tarihi*, İslam Ansiklopedisi., TDV Yayınları, c.VIII, 1964

YİNANÇ, Refet, *Dulkadiroğulları Beyliği*, Türkler Ansiklopedisi, Yeni Türkiye Yayınları, c.VI, Ankara, 2002

EKLER

A. LİSTELER

Memlûk Sultanlarının Listesi

İsmet ed-Dunyâ ve d-Dîn Vâlidet Halîl Şecer ed-Durr	1250
El-Melik el-Mu‘izz ‘İzz ed-Dîn Aybek	1250-1257
El-Melik el-Mansûr Nûr ed-Dîn Alî	1257-1259
El-Melik el-Muzaffer Seyf ed-Dîn Kutuz	1259-1260
El-Melik ez-Zâhir Rukn ed-Dîn Baybars el-Bundukdârî	1260-1277
El-Melik es-Sa‘îd Nâsır ed-Dîn Muhammed Berke Kağan b. Baybars	1277-1279
El-Melik el-‘Âdil Bedr ed-Dîn Sülemiş b. Baybars	1279
El-Melik el-Mansûr Seyf ed-Dîn Kalavun	1279-1290
El-Melik el-Eşref Salâh ed-Dîn Halîl b. Kalavun	1290-1293
El-Melik en-Nâsır Nâsır ed-Dîn Muhammed b. Kalavun (I. Saltanatı)	1293-1294
El-Melik el-‘Âdil Zeyn ed-Dîn Ketboğa	1294-1296
El-Melik el-Mansûr Husâm ed-Dîn Lâçin	1296-1299
El-Melik en-Nâsır Nâsır ed-Dîn Muhammed b. Kalavun (II. Saltanatı)	1299-1309
El-Melik el-Muzaffer Rukn ed-Dîn Baybars el-Çeşnigîr	1309-1310
El-Melik en-Nâsır Nâsır ed-Dîn Muhammed b. Kalavun (III. Saltanatı)	1310-1341
El-Melik el-Mansûr Seyf ed-Dîn Ebû Bekr b. Muhammed b. Kalavun	1341
El-Melik el-Eşref ‘Alâ’ ed-Dîn Küçük b. Muhammed b. Kalavun	1341-1342
El-Melik en-Nâsır Şihâb ed-Dîn Ahmed b. Muhammed b. Kalavun	1342
El-Melik es-Sâlih ‘Îmâd ed-Dîn İsmâil b. Muhammed b. Kalavun	1342-1345
El-Melik el-Kâmil Seyf ed-Dîn Şa‘bân b. Muhammed b. Kalavun	1345-1346
El-Melik el-Muzaffer Zeyn ed-Dîn Hacı b. Muhammed b. Kalavun	1346-1347
El-Melik en-Nâsır Bedr ed-Dîn Hasan b. Muhammed b. Kalavun (I. Saltanatı)	1347-1351
El-Melik es-Sâlih Selâh ed-Dîn b. Muhammed	1351-1354
El-Melik en-Nâsır Bedr ed-Dîn Hasan b. Muhammed b. Kalavun (II. Saltanatı)	1354-1361
El-Melik el-Mansûr Selâh ed-Dîn Muhammed b. Hacı b.	

Muhammed b. Kalavun	1361-1363
El-Melik el-Eşref Zeyn ed-Dîn Şa‘ban b. Hüseyin b. Muhammed b. Kalavun	1363-1377
El-Melik el-Mansûr ‘Alî b. Şa‘ban b. Hüseyin b. Muhammed b. Kalavun	1377-1381
El-Melik es-Sâlih Zeyn ed-Dîn Hacı b. Şa‘bân b. Hüseyin b. Muhammed b. Kalavun	1381-1382
El-Melik ez-Zâhir Ebû Sa‘îd Seyf ed-Dîn Berkuk (I. Saltanatı)	1382-1389
El-Melik es-Sâlih Zeyn ed-Dîn Hacı b. Şa‘bân b. Muhammed b. Kalavun (II. Saltanatı)	1389-1390
El-Melik ez-Zâhir Seyf ed-Dîn Berkuk (II. Saltanatı)	1390-1399
El-Melik en-Nâsır Zeyn ed-Dîn Ferec b. Berkuk (I. Saltanatı)	1399-1405
El-Melik el-Mansûr ‘İzz ed-Dîn ‘Abd el-‘Azîz b. Berkuk	1405
El-Melik en-Nâsır Zeyn ed-Dîn ed-Dîn Ferec b. Berkuk (II. Saltanatı)	1405-1412
Musta‘în Billah Ebû’l-Fazl el-Abbâs b. Muhammed el-Mutevekkil ‘Alallâh (Halife)	1412
El-Melik el-Mueyyed Seyf ed-Dîn Şeyh el-Mahmudî	1412-1421
El-Melik el-Muzaffer Ebû’s-Saadât Ahmed b. Şeyh	1421
El-Melik ez-Zâhir Seyf ed-Dîn Tatar	1421
El-Melik es-Sâlih Nâsır ed-Dîn Muhammed b. Tatar	1421-1422
El-Melik el- Eşref Seyf ed-Dîn Barsbay	1422-1437
El-Melik el-‘Âziz Cemâl ed-Dîn Yûsuf b. Barsbay	1437-1438
El-Melik ez-Zâhir Seyf ed-Dîn Çakmak	1438-1453
El-Melik el-Mansûr Fahr ed-Dîn Osman b. Çakmak	1453
El-Melik el- Eşref Seyf ed-Dîn Aynal	1453-1461
El-Melik el-Mueyyed Ebû’l-Feth Şihâb ed-Dîn Ahmed b. Aynal	1461
El-Melik ez-Zâhir Seyf ed-Dîn Hoşkadem	1461-1467
El-Melik ez-Zâhir Ebû’n-Nasr Yelbay	1467-1468
El-Melik ez-Zâhir Ebû Sa‘îd Timurboğa	1468
El-Melik el- Eşref Seyf ed-Dîn Kayıtbay	1468-1496
El-Melik en-Nâsır Nâsır ed-Dîn Muhammed b. Kayıtbay	1496-1498
El-Melik ez-Zâhir Ebû Sa‘îd Kansuh	1498-1500

El-Melik el-Eşref Ebû'n-Nasr Canbolat	1500-1501
El-Melik el-‘Âdil Ebû'n-Nasr Tumanbay	1501
El-Melik el-Eşref Ebû'n-Nasr Kansuh el-Gurî	1501-1516
El-Melik el-Eşref Ebû'n-Nasr Tumanbay	1516-1517

B. Resim Listesi

Resim 1 Şanlıurfa Genel Görünüm1925 (97 İl Yıllığı'ndan)

Resim 2 Şanlıurfa 2013

Resim 3 Şanlıurfa Kalesi

Resim 4 Şanlıurfa Kalesi

Resim 5 Aslan Motifleri

Resim 6 Kuzey Cephe Kitabesi

Resim 7 Birecik Kalesi (97 İl Yıllığı)

Resim 8 Birecik Kalesi

Resim 9 Birecik Kalesi

Resim 10 Birecik Kalesi

Resim 11 Birecik Kalesi Dış Sur

Resim 12 Sur Duvarındaki Kitabelerden biri (Karakaş'tan)

Resim 13 Sur Duvarındaki Kitabelerden Biri (Karakaş'tan)

Resim 14 Birecik Kalesi Sur Duvarı

Resim 15 Birecik Kalesi Sur Duvarı

Resim 16 Birecik Kalesi Dış Surdaki Madalyon

Resim 17 Birecik Kalesi Urfa Kapı (Kürkçüoğlu'ndan)

Resim 18 Birecik Kalesi Urfa Kapı

Resim 19 Birecik Kalesi Urfa Kapı Sağ Duvar Uzantısındaki Kitabeler

Resim 20 Birecik Kalesi Urfa Kapı Sol Duvar Üzerindeki Kitabe

Resim 21 Birecik Kalesi Urfa Kapı Sol Duvar Uzantısındaki Kitabeler

Resim 22 Birecik Kalesi Urfa Kapı Doğu Cephe Suriye Geleneğinde Örgü Motifi

Resim 23 Birecik Kalesi Meçan Kapı

Resim 24 Birecik Kalesi Meçan Kapı Burcu

Resim 25 Birecik Kalesi Meçan Kapı

Resim 26 Birecik Kalesi Meçan Kapı Kitabeleri

Resim 27 Birecik Kalesi Meçan Kapı Kitabeleri

Resim 28 Ulu Camii

Resim 29 Birecik Ulu Camii Son Cemaat Yeri

Resim 30 Birecik Ulu Camii İçi

Resim 31 Birecik Ulu Camii Mihrap Önü Bölümü

Resim 32 Birecik Ulu Camii Minaresi

Resim 33 Birecik Ulu Camii Minare Kuşağındaki Bezeme

Resim 34 Birecik Ulu Camii Minare Kuşağındaki Bezeme

Resim 35 Birecik Ulu Camii Yüzey Bezemesi

Resim 36 Birecik Çarşı Camii Kapı Üzerindeki Kitabe

Resim 37 Birecik Çarşı Minare Kitabesi

Resim 38 Birecik Çarşı Camii Minaresi

Resim 39 Birecik Çarşı Camii Kuzey (giriş) Cephesi

Resim 40 Birecik Çarşı Camii İçten Görünüm

Resim 41 Birecik Kule Mescidi Batı Cephesi Restorasyon Öncesi (Kürkçüoğlu'ndan)

Resim 42 Birecik Kule Mescidi Batı Cephesi 1993 Restorasyon Sonrası

Resim 43 Birecik Kule Mescidi Restorasyon Öncesi (Kürkçüoğlu'ndan)

Resim 44 Kule Mescidi Batı Cephesi 1993 Restorasyon Sonrası (Kürkçüoğlu'ndan)

Resim 45 Birecik Kule Mescidi Mihrap Nişi Restorasyon Öncesi (Kürkçüoğlu'ndan)

Resim 46 Kule Mescidi Batı Cephesi 1993 Restorasyon Sonrası (Kürkçüoğlu'ndan)

Resim 47 Birecik Alaburç Mescidi Güney-Batı Cephesi, Fırat Nehri Doldurulmadan Önce (K.A.C. Creswell'den)

Resim 48 Birecik Alaburç Mescidi Güney Cephe Restorasyon Sonrası

Resim 49 Birecik Alaburç Mescidi Güney Cephe Sağır Kemer ve Madalyon Kitabe

Resim 50 Birecik Alaburç Mescidi Kuzey Cephe Restorasyondan Önce (Kürkçüoğlu'ndan)

Resim 51 Birecik Alaburç Mescidi Kuzey Cephe Restorasyondan Sonra

Resim 52 Birecik Alaburç Mescidi Madalyon Kitabe

Resim 53 Güney Cephe

Resim 54 Şeyh Hacı Ali Türbesi Giriş Kapısı

Resim 55 Şeyh Hacı Ali Türbesi Giriş Kapı Türbesi

Resim 56 Halfeti Çekem Mahallesi Mescidi Kuzey Cephe

Resim 57 Şeyh Hacı Ali Türbesi İç Görünüm

Resim 58 Harran Kalesi Güney Cephesi

Resim 59 Harran Kalesi Kuzey-Doğu Cephesi

Resim 60 Harran Kalesi Güney- Doğu Burcu

Resim 61 Harran Kalesi Güney-Batı Burcu

Resim 62 Batı Cephe Kitabe Kalıntısı

Resim 63 Çimdin Kale Batı Cephesi

Resim 64 Çimdin Kale Kitabesi

Resim 65 Çimdin Kale Kitabesi Giriş Kemerli Kuzey Yan Duvarı

Resim 66 Gaziantep Kalesi

Resim 67 Gaziantep Kalesi

Resim 68 Gaziantep Kalesi Burçlardan Biri

Resim 69 Gaziantep Kalesi Burçlardan Biri

Resim 70 Gaziantep Kalesi Burçlardan Biri

Resim 71 Gaziantep Kalesi Giriş Kısmında Bulunan Bilgilendirme Tabelası

Resim 72 Gaziantep Kalesi Burçlarının Üzerindeki Konsollar

Resim 73 Gaziantep Kalesi Arka Cephede Bulunan Kapı

Resim 74 Gaziantep Kalesi Giriş Kapısı Üstündeki Kitabe

Resim 75 Gaziantep Kalesi Giriş Kapısı Üstündeki Kitabenin Açıklaması

Resim 76 Gaziantep Kalesi Panorama Müzesi Tanıtım Heykelleri

Resim 77 Araban Kalesi

Resim 78 Araban Kalesi

Resim 79 Araban Kalesi'ndeki Yapının İç Görüntüsü

Resim 80 Araban Kalesi Burç Kalıntısı

Resim 81 Alaburç Kalesi Mescidi Giriş Kapısı

Resim 82 Alaburç Kalesi Mescidi Neft Görünümü

Resim 83 Araban Kalesi Mescidi Birinci Neft Mazgal Pencere

Resim 84 Araban Kalesi Mescidi İkinci Neft Dikdörtgen Pencere

Resim 85 Mescidin Mihrabı

Resim 86 Mihrap Sütun Başlı

Resim 87 Eyüboğlu Camii Bilgilendirme Tabelası

Resim 88 Eyüboğlu Camii Son Cemaat Yeri

Resim 89 Eyüboğlu Camii Minaresi

Resim 90 Eyüboğlu Camii Mukarnas Süsleme

Resim 91 Eyüboğlu Camii Madalyon

Resim 92 Kilis Ulu Camii (İl Kültür Turiz. Müd 2010.)

Resim 93 Yeni Kale Kuzey Cephe

Resim 94 Yeni Kale Güney Cephe

Resim 95 Yeni Kale

Resim 96 Yeni Kale Giriş Kapısı

Resim 97 Yeni Kale Giriş Kapısı Kitabesi

Resim 98 Yeni Kale Giriş Kapısı Aslan Motif

Resim 99 Yeni Kale Kuzey Cephe

Resim 100 Besni Kalesi

Resim 101 Besni Kalesi Mancınık Kalıntıları

Resim 102 Besni Kalesi Sur Kalıntıları

Resim 103 Besni Kalesi Burç Üzerindeki Kitabe (A.Bayhan, F.Salman)

Resim 104 Eski Besni Girişindeki Minare

Resim 105 Besni Ulu Camii

Resim 106 Besni Ulu Camii Avlu Merdivenleri

Resim 107 Besni Ulu Camii Havuzu

Resim 108 Besni Ulu Camii Etrafındaki Kalıntılar

Resim 109 Besni Ulu Camii Etrafındaki Kalıntılar

Resim 110 Besni Ulu Camii Etrafındaki Kalıntılar

Resim 111 Besni Ulu Camii Etrafındaki Kalıntılar

Resim 112 Besni Ulu Camii Etrafındaki Kalıntılar

Resim 113 Besni'deki Cami